

Jezični kontakt i usporedba semantičke adaptacije talijanizama u hrvatskom i ruskom jeziku

Rupenović, Suzana

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:178298>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-04**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za kroatistiku
Katedra za hrvatski standardni jezik
Odsjek za istočnoslavenske jezike i književnosti
Katedra za ruski jezik

JEZIČNI KONTAKT
USPOREDBA SEMANTIČKE ADAPTACIJE TALIJANIZAMA U
HRVATSKOME I RUSKOME JEZIKU

DIPLOMSKI RAD

12 ECTS-A

15 ECTS-A

Suzana Rupenović

Zagreb, 15. rujna 2017.

Mentori

dr. sc. Ivan Marković, izv. prof.

dr. sc. Branka Barčot, poslijedoktorandica

SADRŽAJ

1. UVOD.....	3
2. JEZIK I MEĐUJEZIČNA KOMUNIKACIJA.....	6
3. JEZICI U KONTAKTU.....	11
3.1. Kronološka periodizacija jezičnih kontakata.....	11
3.2. Pojemovna periodizacija jezičnih kontakata.....	13
3.3. Teorija Rudolfa Filipovića.....	17
3.4. Teorija Jovana Ajdukovića.....	19
4. LINGVISTIČKA KONTAKTOLOGIJA.....	23
4.1. Leksička kontaktologija.....	25
5. DVOJEZIČNOST (BILINGVIZAM).....	27
5.1. Diglosija.....	30
5.2. Interferencija.....	31
5.3. Kontaktni jezici.....	33
6. POSUĐENICE.....	34
6.1. Talijanizmi.....	36
7. ADAPTACIJA MODELA NA SEMANTIČKOJ RAZINI.....	42
7.1. Transsemantizacija J. Ajdukovića.....	45
8. HRVATSKO-TALIJANSKI KULTURNI I JEZIČNI DODIRI.....	50
9. RUSKO-TALIJANSKI KULTURNI I JEZIČNI DODIRI.....	56
10. KONTAKTOLOŠKI RJEČNICI.....	61
10.1. <i>Novi rječnik stranih riječi</i> B. Klaića.....	61
10.2. <i>Tolkovyj slovar' inojazyčnyh slov</i> L. P. Krysina.....	64
11. ANALIZA SEMANTIČKE ADAPTACIJE TALIJANIZAMA U HRVATSKOME I RUSKOME JEZIKU.....	69
11.1. Primjeri semantičkih promjena talijanizama u hrvatskome i ruskome jeziku.....	70
11.2. Analiza transsemantizacije.....	71
12. ZAKLJUČAK.....	82
13. LITERATURA.....	85

1. UVOD

U strukturi svakog jezika, uključujući sve njegove razine, slojeve i stilove, odražava se pogled na svijet i život zajednice koja se njime koristi. Različita područja jezika, naročito u usporedbi s drugim genetski srodnim ili povijesno-zemljopisno bliskim jezicima, mogu nam predložiti tijek povijesti i razvoja pripadajuće zajednice. Osobito sadržajnom u ovome smislu javlja se leksičkosemantička razina. Leksik je, kao najotvorenija razina jezika, a samim time i najpodložnija promjenama uvjetovanim izvanjezičnim čimbenicima, najrječitiji pripovjedač života određene jezične zajednice. Leksičkosemantičke strukture odražavaju konceptualni svijet govornika, a sastav aktivnog leksičkog fonda mijenja se ovisno o predmetima u izvanjezičnoj stvarnosti kojima zajednica raspolaže i pojavama s kojima se susreće. Naročito u suvremeno doba, kada je razmjena informacija i dobara uvelike olakšana i ubrzana naprema prošlim vremenima, u svakodnevnom životu i komunikaciji govornici jednog jezika često dolaze u kontakt s govornicima drugog jezika, a jezični i kulturni kontakti ostavljaju tragove u svakome od jezika sudionika. Zbog toga je jezične kontakte nužno sagledavati kroz društvenu prizmu, a njihove rezultate analizirati ne oslanjajući se isključivo na jezične elemente.

U ovome je radu riječ o jezičnim i kulturnim kontaktima dvaju srodnih, ali zemljopisno dalekih slavenskih jezika – hrvatskoga i ruskoga – s talijanskim jezikom. Riječi talijanskog podrijetla ili preuzete iz talijanskoga jezika pronađu u mnogo semantičkih polja u navedenim jezicima te se aktivno upotrebljavaju u svakodnevnom govoru. Dodiri hrvatskoga jezika s talijanskim dugostoljetni su, snažni i izravni zbog povijesno-zemljopisnih prilika, dok su oni ruskoga s talijanskim većinom posredni i kraćeg vijeka i intenziteta. Različiti uvjeti i razlozi navedenih jezičnih kontakata rezultirali su i različitim posljedicama u leksičkosemantičkim sferama hrvatskoga i ruskoga jezika, što ćemo pokušati prikazati pomoću skromnog istraživanja i kratke semantičke analize.

U užem smislu predmet istraživanja ovoga rada su leksički talijanizmi (neovisno o vremenu i putu njihova preuzimanja) u hrvatskome i ruskome jeziku. Pritom je bilo nužno točno odrediti što podrazumijeva pojam talijanizma, a u tome smo se oslonili na teoriju adaptacije posuđenica J. Ajdukovića. Talijanizme smo izdvojili prema kvalifikatoru u proučavanju leksikografskim izvorima (u prvom redu hrvatski *Novi rječnik stranih riječi* B. Klaića iz 2012. i ruski *Tolkovyj slovar' inozazyčnyh slov* L. P. Kryšina iz 2006. godine). Kvalifikator

stoji uz lekseme i ukazuje na jezik iz kojega je riječ preuzeta ili pokazuje put jezičnog posuđivanja (v. Ajduković 2004: 86). Budući da smo se odlučili za većinom sinkronijski pristup, odnosno za procjenu situacije u navedenim jezicima s talijanizmima u ovome trenutku, odabrali smo te rječnike kao najrecentnije među velikim rječnicima stranih riječi. Nakon proučavanja navedenih leksikografskih izvora i određivanja semantičkih sfera u koje su se talijanizmi u hrvatskome i ruskome jeziku preuzimali, odredila se semantička adaptacija nekih od njih koji su u oba proučavana jezika zajednički, a to se učinilo pomoću talijanskoga jednojezičnog rječnika *Vocabolario della lingua italiana* N. Zingarellija. Kako bi se uzorci i rezultati navedenih jezičnih kontakata bolje razumjeli i objektivnije sagledali, donio se i kratak pregled najvažnijih činjenica hrvatsko-talijanskih i rusko-talijanskih jezičnih i kulturnih dodira. Potvrdu posvema drugačijih uvjeta navedenih jezičnih i kulturnih dodira potvrdio nam je podatak do kojega smo došli izdvajanjem korpusa talijanizama iz spomenutog hrvatskog i ruskog rječnika stranih riječi. U hrvatskome je jeziku zabilježeno oko 3000 talijanizama, koji pripadaju različitim vremenskim, područnim i funkcionalnim slojevima leksika, dok je u ruskome zabilježeno pet puta manje talijanizama – tek nešto više od 600.

Metode kojima smo se koristili u ovome radu i istraživanju jesu: opisno-analitička metoda pri istraživanju, izlaganju i analizi relevantne stručne literature povezane s kontaktološkim jezičnim temama te hrvatsko-talijanskim i rusko-talijanskim jezičnim vezama koje će nam služiti kao okvir za razumijevanje i analizu rezultata; istraživačko-analitička metoda pri istraživanju i izdvajanju materijala koji nalazimo najinformativnijim i najkorisnijim za ovaj konkretan rad; komparacijska metoda kojom smo se služili pri usporedbi dobivenih rezultata istraživanja kako bismo uvidjeli sličnosti i razlike u uvjetima, vrsti i načinu preuzimanja elemenata talijanskoga jezika u dvama genetski srodnicima, no zemljopisno dalekima slavenskim jezicima.

Posuđenice iz talijanskoga jezika analizirale su se tako što su se izvađene posuđenice iz spomenutih rječnika, koliko je to klasifikacijski moguće, razvrstale po temi. Okvirno se odredio udio talijanizama unutar sloja posuđenica i stranih riječi u hrvatskome i ruskome jeziku, a unutar tog sloja pokušao se odrediti udio pojedine semantičke sfere, što se povezalo i s tipom i uzrocima međujezičnih i međukulturnih kontakata. Za određene se talijanizme proučio put posuđivanja, koji je nerijetko drugačiji za hrvatski i za ruski jezik, te se procijenio stupanj semantičke usvojenosti prema teoriji J. Ajdukovića. Kao što je već

spomenuto, pri izdvajanju talijanizama iz rječnika oslanili smo se na kvalifikatore u leksikografskim opisima pomoću kojih smo vršili istraživanje. Za kontaktološku analizu važni su kontaktološki, a ne etimološki kvalifikatori, odnosno kvalifikatori koji ukazuju na utjecaj jednog jezika na drugi, a ne na podrijetlo riječi i njezin razvoj kroz vrijeme. Taj posao otežava neujednačenost opisa kontaktoloških rječnika i nedostatak čvrstih kriterija za određivanje stranih riječi i riječi stranog podrijetla. Zbog toga smo za neke slučajeve uzeli u obzir leksikografske opise iz različitih izvora (naročito iz *Rječnika stranih riječi* Vladimira Anića i Ive Goldsteina), ukoliko smo procijenili da se među sobom razlikuju u sastavnicama koje su ključne za analizu semantičke adaptacije.

2. JEZIK I MEĐUJEZIČNA KOMUNIKACIJA

Jezik kao osnovno sredstvo komunikacije glavni je element samoidentifikacije pojedinca i društvene skupine koja se njime koristi. Kroz jezik mislimo i pomoću njega djelujemo. Pri prenošenju određene informacije većinom nesvjesno odabiremo jezične elemente i konstrukcije koje nalazimo za to najpogodnijima. Odabir jezičnih elemenata i konstrukcija za uspješan prijenos informacija uvelike je uvjetovan kako nama samima tako i okolinom u kojoj se nalazimo te onime što želimo prenijeti. Stoga jezik kojime se koristimo i čije konstrukcije stvaramo odražava život i mišljenje pojedinca i okoline u kojoj on djeluje. Način prenošenja željenih informacija odražava naše poznavanje okoline i stvarnosti i odnos prema njima. Drugim riječima, način prenošenja informacija usko je vezan za pojedinačno i opće mišljenje te kulturu kojom je ono oblikovano i koja ga je oblikovala. Prema S. G. Ter-Minasovoj jezik je moćno sredstvo kulture koje oblikuje ljudske grupe u narod i koji gradi njegov identitet kroz čuvanje kulture, tradicija i društvene samospoznaje pripadajuće jezične zajednice (v. Ter-Minasova 2000: 8).

Svakog pojedinca koji pripada određenoj jezičnoj zajednici obilježava svojstven način govorenja i komuniciranja. Isto vrijedi i na makrorazini korisnika određenoga jezika, za veće društvene skupine, narode, države. Jezična se cjelovitost i homogenost nerijetko izjednačuju s identitetom zajednice i služe glavnim elementom temelja izgradnje osjećaja šire i čvršće pripadnosti određenoj grupi i istovjetnosti s njome. Kada govorimo o utjecaju talijanskoga jezika na netalijanske jezične skupine, važno je napomenuti veliku ulogu koju je on imao na hrvatskome govornom području. Talijanski je jezik stoljećima izravno utjecao kako na hrvatski jezik, naročito na njegov lokalni, regionalni i dijalektalni sloj, tako i na kulturu i identitet zajednice koja se našla u pripadajućim socijalnim i povijesnim uvjetima. Identitet određenih regija unutar Hrvatske i danas je uvelike određen, između ostaloga, jezičnim i kulturološkim obilježjima koji su uvjetovani kontaktom s onima talijanskima (v. poglavlje 8). Jezik nikada nije u potpunosti ujednačen i zatvoren sustav, a jezične razlike počinju upravo s nama, ali i u nama samima (v. Martinet 1968: VII). Upravo je uvijek živa promjena glavna i važna odlika svake pojave, pa tako i jezika. Društveni odnosi podrazumijevaju susret različitih jezika i jezičnih varijacija istoga jezika. Svaki pojedinac nije samo polje susreta različitih jezičnih tipova i govornih vještina, već je i postojan izvor jezičnog međudjelovanja.

Time svaki jezični sustav predstavlja sveukupnost onoliko mikrosvjetovala koliko ima i njegovih govornika (ibid.).

Stvarnost i povijest određene jezične zajednice mogu se analizirati upravo temeljitim proučavanjem slojeva njezina jezika. Kako jezici u svojim strukturama i konstrukcijama odražavaju stvarnost pripadnika kulture koja se njime koristi, dodiri među narodima i kulturama, uzrokovani migracijama među prirodnim, političkim i drugim granicama, razmjennom različitih vrsta dobara i drugim kretanjima, uzrokuju njihovo kulturno i jezično prožimanje. Ono što nas u ovome radu zanima su upravo jezični dodiri koji se pri takvim situacijama događaju i posljedice koje u jezicima ostavljaju. Kako bismo bolje razumjeli i analizirali posljedice, valja spomenuti i što te dodire uzrokuje i uslijed čega je do njih došlo. Za analizu rezultata jezičnih dodira potrebna su nam tri elementa: teorija o onome što se istražuje, metoda istraživanja i korpus na kojemu se vrši istraživanje. Za određivanje rezultata jezičnih dodira koji nas zanimaju, u ovome slučaju onih između hrvatskoga i talijanskoga te ruskoga i talijanskoga jezika, potreban je ponajprije uvod u glavne pojmove i smjerove teorije jezičnih dodira. Proučavanje i izučavanje jezičnih dodira uvijek započinje na pojedinačnoj razini jer se upravo ondje nalazi glavni sudionik koji uvjetuje daljnju komunikaciju između dvaju jezika. Jezični su dodiri uvijek rezultat društvenih odnosa, a mjestom susreta i posrednika javlja se onaj koji oba jezika razumije i poznaje – *dvojezični*, odnosno *biligvalni govornik* (билигвал)¹. Dok su u rusko-talijanskim dodirima stoljećima glavni sudionici komunikacije bili pojedinačni dvojezični govornici, u hrvatsko-talijanskim dodirima komunikacija se odvijala unutar cijele dvojezične zajednice, pa je taj tip društvenih odnosa ostavio i razvidno veće posljedice u hrvatskome jeziku i kulturi.

Ruski filolog D. B. Gudkov u svojem djelu iz 2003. prikazuje specifičnosti u komunikaciji među različitim jezicima, odnosno različitim kulturama, te prepreke i pogreške koje se u tim situacijama mogu dogoditi. Gudkov objašnjava međudjelovanje jezika i kulture te govori o svijesti govornika nekoga jezika koja je tim jezikom uvjetovana i koja ga oblikuje. Posebnu važnost pridaje jedinicama različitih razina jezičnog sustava kao čuvarima kulturne informacije te se usredotočuje na međujezičnu komunikaciju koja se uspostavlja među

1 Budući da je priroda ovoga rada interdisciplinarna, odnosno spaja kroatističke i rusističke materijale i teorije te hrvatski i ruski korpus, svi će se najvažniji kontaktološki pojmovi donijeti i na ruskome jeziku, većinom prema kontaktološkom rječniku V. M. Pan'kina i A. V. Filippova, ali i druge relevantne ruske kontaktološke literature.

govornicima različitih jezika i pripadnika različitih kultura, a samim time i različitih jezičnih svijesti. Gudkov *međukulturnu komunikaciju* (*межкультурная коммуникация*), po uzoru na ruskog filozofa i teoretičara književnosti Mihaila Bahtina, određuje kao međudjelovanje govornika koji pripadaju različitim lingvokulturnim zajednicama, odnosno kao međudjelovanje tzv. "govorećih svijesti" (v. Gudkov 2003: 10). Takva definicija ističe važnost međusobne uvjetovanosti jezika i pripadajuće kulture te međujezičnu komunikaciju prikazuje kroz svjetlo presijecanja individualnih kognitivnih prostranstava onih koji komuniciraju. Oslanjajući se na radove i teorije socijalnih psihologa i filologa (T. M. Dridze, G. V. Ejgera, R. S. Nemova) i nadovezujući se na teoriju *jezične ličnosti* (*языковая личность*) Ju. N. Karaulova, o kojoj će biti riječi malo niže u tekstu, D. B. Gudkov određuje najvažnije pojmove povezane s kognitivnom i konceptualnom stranom jezične sastavnice čovjeka. *Jezičnu svijest* (*языковое сознание*) definira kao razinu svijesti na kojoj obrasci, predodžbe i misaone strukture stječu svoj oblik u jeziku te objašnjava kako je jezična svijest obavezni uvjet postojanja i razvitka svih drugih oblika svijesti jer upravo govor gradi osnovu oblika drugih vrsta psihičkog djelovanja (v. Gudkov 2003: 38). Veći broj jezičnih svijesti koje su povezane načinom na koji se u njima oblikuju koncepti i koje su povezane jezikom i kulturom čini *lingvokulturnu zajednicu* (*лингвокультурное сообщество*) (v. ibid. 40–41). Prema Karaulovu jezična ličnost povezuje sve aspekte jezika, ona se izražava u jeziku i kroz jezik. Jezičnu ličnost čini višeslojan i višesastavan skup svih jezičnih sposobnosti, vještina, spremnosti k ostvarenju govornih postupaka različitih razina složenosti koji se klasificiraju s jedne strane prema tipovima jezične aktivnosti (govorenje, čitanje, pisanje), a s druge strane prema razinama jezika (fonetika, gramatika, leksik) (v. Karaulov 2010: 39). Prema teoriji ličnosti u prvi se plan stavljaju intelektualna obilježja ličnosti jer se intelekt najintenzivnije iskazuje u jeziku, u kognitivnim procesima u jezičnoj produkciji i u jezičnoj interpretaciji, pa se kroz jezik i proučava. Karaulov jezičnu ličnost dijeli na nekoliko razina – semantičku, kognitivnu i motivacijsku. Na semantičkoj (ili nultoj) razini organizacije ličnosti stoji stabilan dio verbalno-semantičkih asocijacija, na jezično-kognitivnoj (prvoj) razini slika svijeta; dok na motivacijskoj (druvoj) razini komunikativne potrebe (ciljevi, motivi i namjere) (v. ibid.: 39). Na nekim je razinama jezika teško proučavati ličnost jer upotreba elemenata tih razina nije uvjetovana pojedinačnim osobinama, već funkcioniranjem jezika samog i konceptualnog sustava cijele jezične zajednice. Takav je slučaj naprimjer na leksičkosemantičkoj razini i razini strukture jezika, no ona može biti jednom od razina na kojima se može proučavati

ličnost ukoliko se radi o upotrebi pojedinčeva drugog jezika (v. *ibid.*: 36). Prvi stupanj proučavanja ličnosti podrazumijeva određenje hijerarhije smislova i vrijednosti u njezinoj slici svijeta, odnosno u njezinu tezaurusu, što se smješta na motivacijsku razinu ličnosti (v. *ibid.*: 36). Slika svijeta svakog pojedinca uvjetovana je dominantom koja je određena kulturološkim i ideološkim obilježjima zajednice te individualnom hijerarhijom smislova i vrijednosti (v. *ibid.*: 37). Na taj način i svaka strana riječ odražava strani svijet i stranu kulturu, a iza svake riječi stoji predodžba o svijetu uvjetovana sviješću naroda (v. Ter-Minasova 2000: 23). Ono što ulazi u temeljnu, konstantnu i općenitu misaonu bazu jezične zajednice Gudkov naziva *kognitivnom bazom* (*когнитивная база*) i određuje ju kao sveukupost znanja i predodžbi kojima vladaju i raspolazu svi predstavnici neke lingvokulturne zajednice (v. Gudkov 2003: 90). Oblik postojanja kulture u čovjekovoj svijesti određuje kao *kulturni prostor* (*культурное пространство*), koji čine sve postojeće i potencijalno postojeće predodžbe o fenomenima kulture kod članova neke lingvokulturne zajednice (v. *ibid.*). Svaki čovjek posjeduje svoj individualni kulturni prostor, skup kolektivnog kulturnog prostora i kulturnu bazu lingvokulturne zajednice čiji je član (v. *ibid.*: 93).

Gudkov razrađuje i pojam *precedentnosti* (*прецедентность*) kojime označava fenomene koji su u svijesti pojedinca ili šire društvene, kulturne ili nacionalne skupine dobro poznati i imaju posebna spoznajna, emocionalna i aksiološka značenja s određenim predodžbama i koji ulaze u univerzalni kognitivni prostor čovjeka (v. Gudkov 2003: 101–104). Precedent je dakle bilo kakva činjenica ili fenomen koji služi kao primjer, mjerilo, standard, prototip ili kriterij, odnosno koji pripada onome što nazivamo kanonom. Prema tomu se unutar precedentnih fenomena mogu izdvojiti precedentni tekst, precedentni iskaz, precedentna situacija i precedentno ime (v. *ibid.*: 106–109). Oni raspolazu obilježjem opće poznatosti svim članovima određene zajednice koji se na njih referiraju u govoru i djelovanju zbog svoje kanoniziranosti. Pojam precedentnosti uvodi ruski jezikoslovac, stručnjak za leksikologiju i leksikografiju, Ju. N. Karaulov. Karaulov objašnjava precedentni tekst i pod njime razumijeva: 1. tekst važan za određenog pojedinca u kognitivnom ili emocionalnom smislu; 2. tekst koji nadilazi razinu pojedinca, odnosno onaj koji je poznat širokom krugu kojemu pojedinac pripada, uključujući pretke i suvremenike; 3. tekst na koji pojedinac aludira višekratno i time uvijek nanovo obnavlja njegovu vrijednost (v. Karaulov 2010: 216). Različite razine jezika i njima pripadajuće jedinice posjeduju različite stupnjeve ispunjenosti

kulturnom informacijom i uvjetovanosti kulturom (v. Gudkov 2003: 141). Možemo reći kako su precedentne one jezične jedinice koje su najviše ispunjene i obilježene kulturnom informacijom i koje ju najviše čuvaju. Frazemi, naprimjer, najvjernije odražavaju sliku svijeta neke jezične zajednice koja se uobličuje u jeziku i njegovim strukturama (v. ibid.: 193).

U skladu s temom rada precedentnim tekstovima, iskazima, situacijama i imenima možemo pribrojiti brojne elemente talijanske kulture koje su u većoj ili manjoj mjeri ušle u kulture i jezike koji su objekt našeg proučavanja, hrvatsku i rusku. Primjere za talijanske precedentne elemente nalazimo u proučavanim jezicima, u upotrebi u određenoj specijaliziranoj sferi ili u ulozima poznatih i u upotrebi šire rasprostranjenih izraza. Takvi elementi proizlaze najčešće iz različitih područja talijanske umjetnosti, povijesti i načina života. U hrvatskome i ruskome jeziku tako nalazimo pojmove poput *Canossa/Kаносса*² u frazemima *ići u Canossu/идти в Каноссу* u smislu *poniziti se pred nekim, priznati poraz*, te se taj pojam može svrstati u precedentnu situaciju ili precedentan toponim (v. Klaić 2012: s. v. *Canossa*; Krysinić 2006: s. v. *Каносса*). U hrvatskome jeziku nalazimo izraze talijanskoga podrijetla poput *La donna è mobile*³ ("Žena je varljiva"), koji potječe iz talijanske opere i koji se upotrebljava i među govornicima hrvatskoga jezika u izvornoj talijanskoj varijanti ili u hrvatskome prijevodu te ga možemo svrstati u precedentni iskaz. Sličan je slučaj s iskazom *Traduttore traditore* ("prevoditelj-izdajica", "*переводчик-предатель*"), koji se odnosi na prevoditelje koji zbog svoje nekompetentnosti i/ili nesavjesnosti pri prevođenju pronevjere originalan tekst i koji se može upotrijebiti i kada se želi naglasiti nedovoljno dobar prijenos kakvog teksta u drugi oblik umjetničkog stvaralaštva (npr. predstavu ili film). Precedentni iskaz predstavlja i *Eppur si muove*⁴ ("Ipak se kreće", "*И всё-таки она вертунется*"), koji se upotrebljava kada se želi naglasiti istina, koliko god nepoželjna bila. U ruskim se tekstovima ovakvi iskazi ponekad donose u izvornom obliku (v. pojam *цитат (цумата)* u poglavlju 6.1). Osim toga se upotreba sintagme *deveti krug pakla*, kako bi se izrazila teška situacija u kojoj se netko nalazi u bilo

2 Canossa je ime dvorca u Sjevernoj Italiji u kojemu je u 11. st. otuđen od Crkve car Svetog Rimskog Carstva Henrik IV. tražio oprost od pape Grgura VIII.

3 *La donna è mobile* prve su riječi arije iz opere „Rigoletto“ G. Verdija (v. Klaić 2012: *La donna è mobile*).

4 Riječi koje je, navodno, uzviknuo talijanski znanstvenik Galileo Galilei kada je pred crkvenim sudom, koji ga je silio da se odrekne svog uvjerenja, čvrsto zastupao stav da se Zemlja okreće oko Sunca (v. Klaić 2012: s. v. *Eppur si muove*).

kojem smislu, referira na *Božanstvenu komediju* Dantea Alighierija, odnosno na precedentni tekst talijanske književnosti.

3. JEZICI U KONTAKTU

Jezični dodiri postaju predmetom zanimanja jezikoslovaca s početkom sustavnijega sastavljanja rječnika i leksikona pojedinih jezika, odnosno razvojem leksikografije kao znanosti početkom 18. stoljeća. Tada se pri sređivanju popisa riječi određenog jezika te njihovom popisivanju, tumačenju i sređivanju pojavio se problem klasifikacije riječi iz drugih jezika (v. Sočanac 2004: 11). Termin *jezici u kontaktu* postao je uobičajen od pojave monografije Uriela Weinreicha *Languages in Contact* 1953. i otada se taj termin popularizirao u lingvističkim krugovima kao opći termin koji je potisnuo stariji i nedovoljno određen termin *jezično posuđivanje* (v. Filipović 1986: 17). Jezici u kontaktu podrazumijevaju situaciju u kojoj se neka riječ ili konstrukcija jezika davatelja preuzima u jezik primatelj, ili situaciju u kojoj govornik jednog jezika, materinskog jezika, usvaja drugi, strani jezik (v. ibid.) Jezična kontaktologija, odnosno kontaktna lingvistika grana je lingvistike koja istražuje jezike u kontaktu (jezične dodire) i pojave povezane s time: dvojezičnost (bilingvizam), jezično posuđivanje, međujezični utjecaj, interferenciju itd. Najvažniji pojmovi kao polazište razumijevanja jezika u kontaktu su *jezik davatelj* (язык-источник), jezik koji daje svoje elemente *jeziku primatelju* (язык-реципиент), ponekad u lancu kontakata posredstvom *jezika posrednika* (язык-посредник). U ovome su radu u središtu zanimanja talijanski jezik kao jezik davatelj te hrvatski i ruski jezik kao jezici primatelji. Prema jednome od začetnika kontaktološke teorije, Urielu Weinreichu, tri osnovna elementa za istraživanje jezičnoga kontakta su: jezici u kontaktu, koje naizmjenično upotrebljava dvojezični govornik ili govornici; dvojezični (bilingvalni) govornik i dvojezičnost (bilingvizam); interferencija, posljedica pojave upotrebe dvaju ili više jezika (v. Weinreich 1968: 1). O svima će navedenim pojmovima detaljnije biti riječi dalje u radu, naročito o pojmu dvojezičnosti kao glavnoj sastavnici uvjeta hrvatsko-talijanskih kulturnih i jezičnih dodira. Periodizaciju razvoja jezične kontaktologije kao znanosti izložiti ćemo većinom prema opisima J. Ajdukovića (v. 2004) i L. Sočanac (v. 2004) te ćemo ukratko objasniti tijek kronološkog i pojmovnog razvoja ove jezične discipline.

3.1. Kronološka periodizacija jezičnih kontakata

Kronološka periodizacija jezične kontaktologije obuhvaća posljednjih pet desetljeća 20. stoljeća. Prvi period, odnosno pedesete godine, obilježili su radovi Einara Haugena (1950) i Uriela Weinreicha (1953) na temelju kojih je kasnije nastao niz radova i istraživanja na temu jezičnih dodira i dvojezičnosti i višejezičnosti na individualnoj i kolektivnoj razini. Dok je u 19. stoljeću u središtu lingvističkih istraživanja bio povijesni i razvojni aspekt jezika, u 20. su se stoljeću lingvistička istraživanja usredotočila na živ jezik i njegove načine funkcioniranja. To je usmjerilo pozornost istraživača na, između ostalog, psihološke osnove vladanja jezikom, a samim time i na pojedinačnog govornika (v. Karaulov 2010: 13). Psihološka je paradigma dala impuls širenju lingvističkih istraživanja u različite znanstvene sfere. Počevši s E. Haugenom, u prvome se periodu razvoja jezične kontaktologije postavljaju ključna pitanja o tome što se događa kada pojedinac uči drugi jezik i kako ga on upotrebljava te kako kontrolira i odvaja upotrebu jezičnih kodova. Istraživače u ovom periodu zanima posuđivanje na različitim jezičnim razinama (morfološkoj, fonološkoj, sintaktičkoj, leksičkoj), a veći je broj radova posvećen povijesti međusobnih jezičnih veza (v. Ajduković 2004: 9).

Šezdesete su godine, odnosno drugi period, obilježila sociolingvistička istraživanja jer se jezični dodiri počinju promatrati kao društvena pojava, što sam jezik čini pokazateljem društvenih procesa. U središtu je pažnje problem integracije stranih elemenata u jezik i njezino mjerenje na različitim razinama, iako odvajanje pojmova integracije u jezičnom kodu od interferencije jezičnih elemenata u poruci još uvijek predstavlja problem (v. *ibid.*).

Treći period (sedamdesete godine) obilježava potreba za povezivanjem unutarjezičnih i izvanjezičnih razina analize, odnosno za pronalaskom teorije prihvatljive za različite discipline na koje se oslanja jezična kontaktologija (jezikoslovlje, sociologija, antropologija i dr.). U tom periodu središnje mjesto za proučavanje pojave dvojezičnosti nije pojedinac, već društvene grupe, koje su na određenom prostoru manjinske i žele stupiti u jezične i kulturne kontakte s većinskim stanovništvom, i njihov politički identitet (v. *ibid.* 9–10). Tada se usustavljuje i pojam transfera, čega je najveći predstavnik na području Rusije L. P. Krysin, dok se pojam interferencije još uvijek jasno ne odvaja od posuđivanja.

Pod četvrti se period smještaju teorije osamdesetih godina, kada se uvodi i pojam kontaktne lingvistike kao skupa lingvističkih disciplina poput sociolingvistike, neurolingvistike,

psiholingvistike i dr. (v. ibid. 10). Istraživanja se usmjeravaju na pojavu individualne dvojezičnosti u različitim uvjetima i fazama života te njezin nastanak i nestanak.

U petom periodu, odnosno devedesetim godinama, u zapadnoj lingvistici dominiraju dva stava. Prema prvome su jezični kontakti više rezultat društvenih uvjeta nego jezičnih procesa, dok su prema drugome jezični kontakti vanjski pokretač jezičnih promjena (v. ibid. 10–11). U tom se periodu usustavljuje teorija kopiranja koda L. Johansona, a C. Myers-Scotton donosi teoriju matričnog jezičnog okvira, tzv. *MLF-model* (*The Matrix Language Frame Model*) (v. ibid. 10). U središtu MLF-modela nalazi se hijerarhija koju čini matrični jezik, jezik koji je dominantan i ima glavnu ulogu u prebacivanju jezičnog koda (prebacivanju s jednog jezika ili na drugi), i uklopljen jezik, jezik koji igra manje značajnu ulogu. Matrični jezik daje više svojih elemenata i čini morfosintaktički okvir, odnosno daje gramatičku strukturu govornog čina, dok iz uklopljenog jezika dolazi manje elemenata i on čuva svoja određena fonetska obilježja (v. ibid.: 28).

3.2. Pojmovna periodizacija jezičnih kontakata

Promatrajući razvoj i promjene kontaktoloških pojmova i koncepata, periodizacija se može podijeliti u tri faze.

Prvi su period teoretskih istraživanja jezičnih kontakata obilježili pojmovi *miješanje jezika* i *miješani jezici* (*смешение языков, смешанный язык*), koji su bili u upotrebi do pojave monografije Uriela Weinreicha 1953. Neki su jezikoslovci tu teoriju osporavali (R. Rask, A. Schleicher, M. Müller), tvrdeći kako miješani jezici ne mogu postojati jer jezični dodiri mogu utjecati isključivo na leksik, ali ne i na unutarnju strukturu jezika, koja je nije podložna vanjskim utjecajima (v. Filipović 1986: 19). U tom je periodu jedan od najjačih zagovornika teorije miješanja jezika bio Hugo Schuchart. On je smatrao da ne postoji jezik koji nije miješan, a do miješanja dolazi između različitih jezika, srodnih i nesrodnih, ali i unutar jezika samoga, među narječjima. Također je isticao kako mogućnosti miješanja jezika nemaju granica te kako do toga dolazi poglavito unutar dvojezičnog pojedinca, a može se proširiti i na čitavu društvenu zajednicu i time dobiti politički i kulturni značaj. Općenito je njegov stav prema višejezičnosti bio vrlo pozitivan te je posuđenice smatrao vrijednim pokazateljem povijesti naroda i njihovih kontakata s drugima (v. Sočanac 2004: 13–15). O miješanju jezika

raspravlja i Ernst Windisch, koji razrađuje kriterije jezika koji se može smatrati miješanim te samo miješanje jezika zasniva na dvojezičnosti, te Hermann Paul, koji razvija dalje teoriju te uvodi pitanje jezika posrednika (v. *ibid.*). U prvim desetljećima 20. stoljeća Jan Baudouin de Courtenay na tragu je teorije o kontaktnim jezicima. On pod pojmom miješanja jezika razumijeva ili unošenje elemenata jednoga jezika u drugi ili miješanje kojime slabi snaga razlikovanja svojstvena pojedinim narječjima istoga jezika (v. *ibid.*: 16).

Drugi period jezične kontaktologije obilježava pojam *jezično posuđivanje* (*языковое заимствование*), koji uvodi Edward Sapir 1921. godine (v. Filipović 1986: 28). U tom je periodu potaknuto veliko zanimanje za pitanje jezičnih kontakata zahvaljujući dvama jezikoslovcima koji se smatraju i začetnicima suvremene kontaktne lingvistike, Urielu Weinreichu i Einaru Haugenu. Haugen u svome članku iz 1950. *The Analysis of Linguistic Borrowing*, uz kratku raspravu o mogućim nazivima kojima bi se moglo opisati ono što se naziva posuđivanjem, odbacuje pojam miješanja jezika. Jezično posuđivanje određuje kao proces u kojemu dvojezični govornik reproducira određeni uzorak iz jednoga jezika u drugi (v. Haugen 1950: 210–231). Osim razrade pojma interferencije kao jezičnog preklapanja pri kojemu se dva sustava istovremeno primjenjuju na istoj jezičnoj jedinici (v. Sočanac 2004: 19), prema prethodno navedenim konceptima Hermanna Paula Einar Haugen imenuje i razrađuje dva osnovna postupka posuđivanja: *importaciju* (*импортация*) i *supstituciju* (*субституция*). Importacijom se preuzima materijal iz jednoga jezika u drugi, dok se supstitucijom strani materijal u jeziku zamjenjuje domaćim prema stranom obrascu. Prema tome importacija predstavlja fonemsku kopiju stranog modela ili *posuđenicu* (*заимствованное слово*), dok supstitucija predstavlja morfemsku kopiju ili *kalk* (*калька*) (v. Haugen 1972: 345, prema Ajduković 2004: 22). Američki jezikoslovac Leonard Bloomfield jezično posuđivanje definira kao usvajanje elemenata koji se razlikuju od glavne tradicije, a unutar njega razlikuje tri vrste: kulturno, intimno i dijalektno posuđivanje (v. Bloomfield 1933: 444). Kulturnim se posuđivanjem preuzimaju riječi za nove stvari i pojmove i ono pokazuje što je jedan narod usvojio od drugoga (v. *ibid.*: 444–460). Intimno posuđivanje događa se među jezicima koji supostoje na istom zemljopisnom i političkom prostoru. Budući da je takav odnos nerijetko rezultat zemljopisno-političkih osvajanja, u tom je odnosu jedan jezik uvijek dominantan, viši, odnosno nadređen i njime govori privilegirana društvena skupina, dok je drugi niži i podređen i on preuzima elemente nadređenoga jezika, čiji ekvivalenti u njemu već postoje i najčešće bivaju istisnuti (v. *ibid.*: 461). Kulturno je

posuđivanje dakle obostrano, dok je intimno jednostrano. Dok se kulturno i intimno posuđivanje događaju među različitim jezicima, u dijalektnom posuđivanju elementi proizlaze iz narječja istoga jezika (v. *ibid.*: 444). Tri različite vrste posuđivanja možemo primijetiti i na jezičnim područjima i u jezičnim odnosima koji nas zanimaju. Posuđivanja iz talijanskoga jezika u ruski većinom su kulturna, tj. kako imenuju stvari i pojmove za čijim je imenovanjem postojala potreba (npr. *виола* ili *камбуо*). Posuđivanja iz talijanskoga jezika u hrvatski su, osim kulturnih, i intimna, jer se preuzimaju riječi čiji ekvivalenti u hrvatskome već postoje, i to uslijed dugostoljetnog suživota na istom zemljopisnom prostoru i u zajedničkoj političkoj situaciji (npr. *kolajna* = ogrlica ili *fešta* = proslava). Dijalektalno posuđivanje možemo primijetiti među hrvatskim dijalektima, npr. u dvojezičnoj hrvatsko-talijanskoj, odnosno slavensko-romanskoj situaciji s dijalektima u Istri. Na jugozapadnome području Istre supostoje romanski istromletački dijalekt i slavenski jugozapadni istarski dijalekt, koji s vremenom sve više potiskuje istromletački (v. *Istarska enciklopedija*: s. v. *jugozapadni istarski dijalekt ili štakavsko-čakavski dijalekt; istromletački (istrovenetski)*). Tako se u istromletački posuđuju riječi i drugi jezični elementi iz jugozapadnoga istarskog dijalekta i stvaraju se strukture poput: *Ti ga višto la ženska la?* "Jesi li vidio onu ženu ondje?", u kojoj je riječ *ženska* posuđena i s određenim članom za ženski rod *la* uklopljena u istromletački dijalekt (usp. poglavlje 5.2. *Interferencija*).

Uriel Weinreich u svom djelu iz 1953. razvija koncepte interferencije i bilingvizma te odvaja jezične (lingvističke) od izvanjezičnih (ekstralingvističkih) čimbenika (*внутренние, лингвистические языковые причины; внешние, экстралингвистические причины*), u kojima se odražava odnos bilingvalnog govornika prema jezicima u kontaktu (v. Weinreich 1979: 126–140). Radovi Haugena i Weinreicha i danas su vrlo aktualni i služe teorijskim temeljem gotovo svakog kontaktološkog rada, unatoč suvremenoj promijenjenoj teoretskoj osnovi gledanja na jezik kao na razmjerno zatvoren sustav.

Pojavom knjige Uriela Weinreicha u širu upotrebu ulaze termini poput: *jezici u kontaktu, kontaktni jezici, kontaktna lingvistika, lingvistika jezičnih dodira, lingvistička kontaktologija* itd. (*языковые контакты, контактные языки, контактная лингвистика, лингвистическая контактология*). Ovi će termini obilježiti treći period pojmovnog kontaktološkog razvoja. Začetnicima teorije jezika u kontaktu četrdesetih i pedesetih godina, osim Einara Haugena i Uriela Weinreicha, smatraju se i Werner Leopold, koji se bavio opisom razvoja dvojezičnog djeteta, te William F. Mackey, koji se također bavio prvenstveno

problemom dvojezičnosti (v. Filipović 1986: 33). Prema češkome jezikoslovcu Bohuslavu Havráneku i njegovome djelu iz 1964. s komparativnom strukturalnom studijom slavenskih standardnih jezika pojam jezičnoga kontakta vrlo je praktičan jer je najširi, no s druge strane u lingvističkome odnosu on ništa ne objašnjava jer opisuje samo jezičnu situaciju, no ne i njezin rezultat (v. Havránek 1972: 94, prema Weinreich 1979: 211). Havránek također smatra kako je bilingvizam specifični slučaj kontakta, a ne njegovo polazište, te razlikuje individualan i kolektivan tip bilingvizma. Prema njemu individualan tip bilingvizma nije odlučujući za razvoj jezika jer se za to mora raditi o kolektivnoj pojavi. Unutar kolektivnog bilingvizma razlikuje gradski i pogranični te funkcionalni bilingvizam, koji podrazumijeva upotrebljavanje stranog nazivlja u određenoj sferi, ali praktično neznanje toga jezika (v. Filipović 1986: 30–31). Kao primjer funkcionalnog bilingvizama može biti korištenje mnoštva izvornih talijanskih termina i izraza u sferi npr. glazbene teorije i u hrvatskome i u ruskome jeziku (od oznaka za tempo i interpretaciju glazbenog djela, preko naziva vokalnih i instrumentalnih djela, do izraza i uzvika koji se u djelovanju u toj sferi upotrebljavaju, npr. hrv. *da capo*, *con animo*, *staccato*; rus. *да-кано*, *лежамуццумо*, *маэсто*), što ne podrazumijeva praktično znanje talijanskoga jezika.

Suvremenu kontaktnu lingvistiku obilježava izrazita interdisciplinarnost. Središte zanimanja više nije samo posuđenica kao rezultat jezičnog posuđivanja već i uvjeti u kojima dolazi do jezičnih dodira te sam proces posuđivanja koji se ne može promatrati izvan društvenog konteksta. Zbog toga se jezičnim dodirima bavi i sociolingvistika, povijest jezika, leksikografija, stilistika, antropologija, sociologija, psihologija, komunikacijske znanosti itd. (v. Sočanac 2004: 20). J. Ajduković (2004: 26–27) dijeli radove suvremene kontaktološke lingvistike ovisno o konceptima posuđivanja na kojima se temelje: 1. koncept transfera; 2. koncept strukturnog modeliranja posuđenica prema analogiji sa stranim obrascima; 3. kompromisan koncept; 4. koncept teorije aktivacije i preslikavanja. Glavni predstavnik prvog koncepta u Rusiji je L. P. Krysin prema kojemu se posuđivanje definira kao proces premještanja, prijelaza, odnosno *transfera* (*трансфер*) različitih elemenata jednoga jezika u drugi, a pod različitim elementima razumijeva jezične jedinice različitih razina strukture jezika – fonologije, morfologije, sintakse, leksika i semantike (v. Krysin 1968: 18–19). U osnovi ovoga pristupa leži strukturalistički koncept koji leksik stranog podrijetla dijeli na asimilirani ili posuđeni i neasimilirani ili strani. Prema drugom navedenom konceptu jezično je posuđivanje stvaranje elemenata vlastitim jezičnim sredstvima pomoću stvaralačke

imitacije, približnog kopiranja ili strukturnog modeliranja prema analogiji sa stranim obrascima (v. Ajduković 2004: 27). Prema trećem se konceptu pri kopiranju plana izraza prenose strana značenja (v. ibid.). Prema Peteku Kurtbökeu (v. Kurtböke 1998, prema Ajduković 2004: 27) jezični su kontakti predmet istraživanja više lingvističkih disciplina, npr. deskriptivne lingvistike, koju zanima što se događa s jezikom u kontaktu i kako to opisati; sociolingvistike, koju zanimaju društveni podražaji i sociolingvistička uloga govornika u jezičnome kontaktu; psiholingvistike, koju zanima dvojezično ponašanje kao dio psihološkog okvira pojedinca; antropološke lingvistike, koju zanima jezični kontakt kroz koji se odražavaju društvene promjene i kulturne vrijednosti; povijesne lingvistike, koja istražuje načine i smjerove promjena jezika kroz vrijeme; socijalne psihologije, neurolingvistike, politologije, demografije itd. Općenito se u posljednjem desetljeću 20. stoljeća nastoji objediniti različite lingvističke i ekstralingvističke koncepte, pristupe i metode, odnosno teži se integraciji lingvističkih, socioloških, psiholoških, antropoloških, povijesno-političkih i drugih pristupa (v. Ajduković 2004: 27–28). Posljednji je koncept posuđivanja, teorija aktivacije i preslikavanja, čiji je predstavnik i Jovan Ajduković i čije ćemo koncepte izložiti u posebnom poglavlju (v. 3.4. *Teorija Jovana Ajdukovića*).

3.3. Teorija Rudolfa Filipovića

Budući da teorija Rudolfa Filipovića predstavlja temelj hrvatske kontaktološke literature i teorije adaptacije Jovana Ajdukovića, na čije ćemo se koncepte osloniti u našoj analizi, ovaj ćemo temi posvetiti sažeto, ali posebno poglavlje. Poslije kontaktoloških radova Uriela Weinreicha i Einara Haugena studije individualne i kolektivne dvojezičnosti ili višejezičnosti zauzele su središnje mjesto u području kontaktološke lingvistike. Na njihove se radove nadovezuje hrvatski jezikoslovac Rudolf Filipović, koji usustavljuje kontaktološku terminologiju te analizira jezično posuđivanje na različitim jezičnim razinama u zavisnosti od posrednog ili neposrednog puta posuđivanja kao ključne odrednice principa njegove teorije kontaktne lingvistike. Posredno se posuđivanje (*опосредованное заимствование*) osniva na posredniku preko kojega jezik davatelj dolazi u kontakt s jezikom primateljem, dok se neposredno posuđivanje (*прямое заимствование*) odvija bez posrednika, izravnim kontaktom i izravnom komunikacijom govornika jezika davatelja s govornicima jezika

primatelja (v. Filipović 1986: 50). U sklopu posrednoga posuđivanja i na osnovu širine djelovanja posrednim putem usredotočuje se na riječ kao predmet istraživanja uz koju veže analizu procesa posuđivanja i adaptaciju na četiri jezične razine: fonološku, morfološku, semantičku i leksičku. S druge strane neposredno posuđivanje obuhvaća cjelokupni sustav jezika primatelja i omogućava analizu posuđivanja i adaptacije na svim jezičnim razinama – fonološkoj, morfološkoj, semantičkoj, leksičkoj, sintaktičkoj i stilističkoj, a samim time obuhvaća jedinice veće od riječi (v. ibid.: 53). Dok je posuđivanje iz talijanskoga u ruski jezik većinom posredno, odnosno posredstvom drugih jezika (njemačkog, francuskog, poljskog itd.), posuđivanje iz talijanskoga u hrvatski je jezik većinom neposredno. Zbog izravnih je kontakata talijanski jezik, osim na leksičku, utjecao i na druge razine hrvatskoga jezika. Tako naprimjer na sintaktičkoj razini razgovornog stila hrvatskoga jezika na istarskom se području upotrebljavaju konstrukcije tipa: *Smo stigli* ili *Mi se čini*, u kojima zanaglasnice, suprotno hrvatskim sintaktičkim pravilima, prelaze ispred naglašene riječi prema talijanskome: *Siamo arrivati*, *Mi pare*.

U procesu jezičnoga posuđivanja dvojezični govornik uvodi novu riječ u fonetskom obliku koji je vrlo blizak izvornome obliku u jeziku davatelju. Takav se oblik riječi u jeziku primatelju naziva *strana riječ* ili *model* jezika davatelja. Ako se ta riječ počinje sve češće upotrebljavati u jeziku primatelju i neki se njezini elementi barem djelomično supstituiraju domaćim elementima, odnosno elementima jezika primatelja, tada se govori o *tudici* ili *kompromisnoj replici*. Kada tu riječ počne upotrebljavati jednojezični govornik jezika primatelja, tada dolazi do potpune ili gotovo potpune supstitucije elementima jezika primatelj i ta se riječ tada naziva *posuđenicom*, odnosno *replikom* (v. ibid.: 43). Talijanska riječ za tanki tip rezanaca *vermicelli* (doslovno: "crvići") u hrvatskome je jeziku u pismu u istome obliku modela: *vermicelli*, što možemo protumačiti recentnijim ulaskom riječi u hrvatski jezik, za razliku npr. od riječi *špageti*. No do kompromisne replike dolazi pri izgovoru prilagođenomu sustavu hrvatskoga jezika, odnosno neudvajanju suglasnika *l* i njegovom "tvrđem" izgovoru naprema talijanskom. U ruskome ova riječ potpuno supstituirala elementima ruskoga jezika, odnosno u svom obliku *вермишель* predstavlja repliku. Replika se može sastojati od elemenata jezika davatelja, i u tom su slučaju oni iz njega importirani u jezik primatelj, ili od elemenata jezika primatelja, pri čemu su ti elementi supstituirani najbližim varijantama u jeziku primatelju. Filipović također razrađuje proces importacije i supstitucije na fonološkom i morfološkom planu. Supstituciju na fonološkom planu naziva *transfonemizacijom*, a na

morfološkom *transmorfemizacijom*. Sve su supstitucije rađene na osnovi dijafoničkih (odnose se na fone ili foneme) i dijamorfičkih (odnose se na morfeme) identifikacija između jezika davatelja i jezika primatelja (v. *ibid.*: 45). Filipović razlikuje primarnu i sekundarnu adaptaciju posuđenica (v. *ibid.*: 57). Kao primarne promjene u adaptaciji navodi one koje se javljaju od momenta prijenosa (transfera) modela iz jezika davatelja u jezik primatelj sve do integracije replike u sustav toga jezika, odnosno promjene koje se događaju u primarnoj fazi prilagodbe posuđenice sustavu jezika primatelja. Primarne su promjene karakteristične za dvojezičnost, uzrokuju varijante koje predstavljaju kompromisne replike i nestalne su. U primarnoj se fazi prilagodbe osjećaju utjecaji i sustava jezika davatelja i sustava jezika primatelja. Sekundarne promjene u adaptaciji su one koje se javljaju na replici, odnosno posuđenici od integracije u jezik primatelj nadalje, kada postaje podložna promjenama na različitim jezičnim razinama kao bilo koja domaća riječ. Sekundarne su promjene stalnije i nepromjenjive i tipične su za monolingvalnog govornika. (v. *ibid.*). Filipović navodi tri stupnja posuđivanja (difuzije): 1. prebacivanje neasimiliranog elementa iz jednoga jezika u drugi posredstvom dvojezičnoga govornika; 2. interferencija, odnosno preklapanje dvaju jezika u određenim elementima; 3. integracija, tj. uklapanje stranog elementa u sustav jezika primatelja, pri čemu on postaje posuđenica (v. *ibid.*: 38).

3.4. Teorija Jovana Ajdukovića

Kao što je već rečeno, kulturno i jezično prožimanje dviju zajednica može biti uvjetovano njihovom teritorijalnom bliskošću, ali i drugim izvanjezičnim faktorima, poput onih društveno-političkih, povijesno-zemljopisnih, kulturnih itd. Jezično je posuđivanje dakle rezultat jezičnog utjecaja koji je određen unutrašnjim i vanjskim čimbenicima (v. Ajduković 2004: 81). Čimbenici poput veličine i razvijenosti određene jezične skupine često su presudni u dominiranju nad drugom skupinom, a samim time i u utjecaju nekog jezika nad drugim pri jezičnome kontaktu. U kontaktnoj se situaciji mogu javiti dvije vrste jezičnoga utjecaja: *interferencija* (*интерференция*, v. poglavlje 6.2.), odstupanje od norme jednoga jezika pod utjecajem drugoga, i *transfer* (prebacivanje, stimuliranje već potencijalno postojećih promjena u sustavu jezika primatelja pod utjecajem jezika davatelja) (v. Žluktenko 1979:

212). Prema L. P. Krysinu leksičko je posuđivanje prvi stupanj stranog utjecaja na neki jezik (v. Krysin 1968: 21).

Ajduković, govoreći o jezičnom kontaktu kao situaciji u kojoj se utjecaj jednog jezika manifestira na drugi jezik, razrađuje teoriju o dvama tipovima takve manifestacije koja se međusobno nadopunjuju – *aktivaciji* i *preslikavanju* (Ajduković 2004: 81). S pojmovima preslikavanja i aktivacije možemo do neke mjere povezati Haugenove pojmove importacije i supstitucije. Aktivacijom se pod utjecajem jezika davatelja aktiviraju latentna mjesta u jeziku primatelju, odnosno elementi kojih u jeziku primatelju još nema, ali za koje postoji unutrašnji potencijal da se pojave pod određenim uvjetima (v. *ibid.*: 83). Preslikavanjem iz jezika davatelja nastaju elementi u jeziku primatelju koji su u njemu adaptiranom obliku. Time se ta pojava razlikuje od kopiranja, pod čijim se pojmom razumijeva isključivo nulto kopiranje u govoru, odnosno pri čemu element pri prelasku iz jednog koda u drugi ne mijenja svoj oblik ni na kojoj jezičnoj razini (v. *ibid.*). Kao primjer možemo navesti kopiranje nepromijenjenih elemenata iz materinskog jezika u jezik koji se usvaja kod govornika koji uče drugi jezik. Uvažavajući strukturalističku dihotomiju jezika i govora, pod pojmom *kontakata u jeziku* Ajduković razumijeva aktiviranje i preslikavanje elemenata jezika davatelja u jeziku primatelju, dok pod pojmom *kontakata u govoru* razumijeva aktiviranje, preslikavanje i kopiranje elemenata jezika davatelja u jeziku primatelju (v. *ibid.*: 82). Najčešće se aktiviraju i preslikavaju elementi kojih u jeziku primatelju nema, a za kojima postoji određena potreba zbog prestiža ili stilske raznolikosti (v. *ibid.*). Aktiviranje latentnih mjesta u jeziku primatelju predstavlja i najjednostavniji oblik jezičnog utjecaja koji služi kao stimulans za razvijanje potencijalnih jezičnih elemenata. Nasuprot tomu se u procesu preslikavanja u jeziku primatelju popunjavaju prazna mjesta jezičnim elementima jezika davatelja, ali u obliku adaptiranome prema jezičnim pravilima jezika primatelja (v. *ibid.*: 83). Tako se naprimjer s jedne strane u ruskome jeziku pod utjecajem talijanskoga aktivira izgovor udvojenih suglasnika, prema kojima u ruskome postoji tendencija samo u određenim slučajevima (npr. *вендетта, альсекко*). S druge se strane iz talijanskoga preslikava glasovna skupina /dʒ/ iz *loggia, giunta* u ruskome adaptiranom obliku *дж – лоджия, джунта*.

Ajduković jezičnu adaptaciju definira kao proces aktivacije i preslikavanja elemenata jezika davatelja u jeziku primatelju, pri čemu je jezik davatelj jezik utjecaja, a jezik primatelj jezik na koji se utječe (v. *ibid.*: 84). Integracija je stupanj u kojemu se posuđenica iz nekog jezika (termin koji Ajduković upotrebljava je *izam*) nastavlja uklapati u sustav jezika primatelja i

oblikuje nove članove (v. *ibid.*). Ajduković izme dijeli na *prave izme*, koji su prošli slobodnu adaptaciju, *kompromisne izme*, koji su prošli djelomičnu adaptaciju, te *adaptirane izme*, koji su prošli potpunu adaptaciju i integrirali se u sustav jezika primatelja (v. *ibid.* 85).

Svaki jezični element nastao u određenoj kontaktnoj situaciji procesom aktivacije ili preslikavanja naziva se *kontaktem* (контактѐма) i on može biti jezična jedinica na bilo kojoj jezičnoj razini – fonetskoj (glasovi, slogovi, riječi, naglasak), fonološkoj, morfološkoj, ortografskoj, semantičkoj itd. Kontaktem je dakle svaki kontaktološki obilježen element jezika primatelja koji sadrži kontaktološki smisao, neku informaciju o jezičnome kontaktu (v. *ibid.*: 84–85). Ajduković tako na fonološkoj razini razlikuje kontaktofonem, kontaktografem, kontaktem akcenta i kontaktem distribucije, koji predstavljaju kontaktološke jedinice na različitim razinama fonološke adaptacije. Kontaktofonem primjerice predstavlja kontaktološki obilježen fon ili glas jezika primatelja koji se razlikuje od svih varijanata i nijansi odgovarajućeg fona ili glasa modela (v. *ibid.*: 135). Kontaktografem predstavlja osnovnu jedinicu adaptacije grafičkog oblika, a ona se naprimjer ostvaruje u prebacivanju s latiničnoga pisma modela na ćirilično pismo replike te se taj proces naziva *preslikavanje koda* (v. *ibid.*: 137; usp. npr. rus. *граффито, конфетти*, u kojima se, iako se ne izgovara, na ćirilično pismo preslikava udvostručenost suglasnika prema talijanskim latiničnim modelima *graffito* i *confetti*). Na tvorbenoj razini Ajduković razlikuje nulte, djelomične i slobodne tvorbene kontakte, a na morfološkoj razini morfološke kontakte i kontaktogrameme, koji mogu biti slobodni ili vezani kontakti (v. *ibid.*: 85). Vrste riječi i gramatičke kategorije predstavljaju morfološke kontakte, a kontakti koji čine komponentu gramatičke kategorije predstavljaju kontaktogrameme (v. *ibid.*: 189). Na semantičkoj, stilističkoj i sintaktičkoj razini izdvajaju se kontaktosemovi, kontaktostilemi i kontaktosintaksemi (v. *ibid.*: 84–85). Kontakti mogu biti samostalni i nesamostalni. Samostalni kontakti (u širem smislu kontaktofonemi, kontaktografemi, kontaktomorfemi, kontaktosemovi, kontaktosintaksemi i kontaktostilemi) određuju kontaktološku vrijednost leksema. Nesamostalni kontakti (kontaktogramemi) formiraju tzv. kontaktnu mrežu, u kojoj jedinice vrše osnovne korelacijske funkcije u jeziku (v. *ibid.*: 85).

Ajduković proširuje Filipovićevu teoriju u još dvama segmentima. Jedan od njih je broj sudionika u procesu jezičnog posuđivanja među kojima razlikuje dvije vrste jezika posrednika, *jezik transmitter* (язык-трансмиссер) i *jezik medijator* (язык-медиатор). Jezik transmitter ima ulogu prenijeti jezični materijal vodećeg, dominantnog jezika davatelja, a

riječi koje su rezultat takvog posuđivanja ne zovemo prema imenu jezika posrednika, već prema imenu jezika davatelja (v. *ibid.*: 91). Prema njegovom konceptu u lancu jezičnih kontakata mogu sudjelovati: jezik davatelj, jezik posrednik (unutar kojega razlikuje jezik medijator i jezik transmitter) te jezik primatelj. Jezični se kontakti uspostavljaju između: 1. izvornog jezika i jezika davatelja; 2. između jezika medijatora (tj. prvoga jezika davatelja koji je prethodno bio u kontaktu s izvornim jezikom) i jezika primatelja; 3. između jezika transmittera (drugoga jezika davatelja koji posreduje između prvobitnog jezika davatelja, medijatora, i jezika primatelja) i jezika primatelja (v. *ibid.*). Tako naprimjer u riječi *maska/маска*, koja je oblikom jednaka u hrvatskome i ruskome jeziku i čiji je put posuđivanja išao istim smjerom (hr./rus. < fr. < tal. < arap. – iz arapskoga u talijanski, iz talijanskoga u francuski, iz francuskoga u hrvatski odnosno ruski), izvorni je jezik arapski, talijanski je jezik medijator, francuski jezik transmitter, a hrvatski i ruski jezici primatelji (v. HJP: s. v. *màska*; Krysin 2006: s. v. *мáска*). Iako bi se prema ovoj definiciji riječ *maska* svrstavala isključivo u arabizme, a ne u talijanizme, prema Ajdukovićevoj teoriji rusizama takva se klasifikacija mijenja, o čemu će biti riječ u poglavlju 6. *POSUĐENICE* (v. str. 32).

Drugi segment proširenja teorije adaptacije posuđenica odnosi se na vrstu adaptacije koja, uz primarnu i sekundarnu, može biti i tercijarna (v. *ibid.*: 99–100). Na pripadnost izma određenoj vrsti adaptacije utječu: kronološki faktor (vrijeme adaptacije); kvalitativni faktor (sredina u kojoj se odvija jezični kontakt) i kvantitativni faktor (broj tipova adaptacije – nulta, djelomična ili slobodna). Uslijed dugostoljetnih izravnih kontakata u hrvatskome jeziku postoji mnogo primjera uporabe istih talijanizama u različitim izgovornim i ortografskim varijantama, ovisno o kvalitativnom faktoru adaptacije, odnosno o sredini u kojoj se upotrebljavaju, npr. *minestra/menestra/maneštra/manistra/manještra* od talijanskoga *minestra* "juha ili varivo s rižom ili tjesteninom i mahunarkama i drugim povrćem". One se mogu među sobom razlikovati i u nijansama i opsegu značenja, sukladno regionalnim i lokalnim tradicijama pripreme sličnog jela, pa tako *maneštra* u Istri nije isto što i *manistra* u Dalmaciji. Slična je situacija s talijanizmima nastalima od modela *brodetto* "jelo od kuhane morske ribe sa začinima", koji, ovisno o području u kojemu se upotrebljavaju i neznatnim nijansama u značenju koje većinom ovise o razlikama u recepturi, imaju oblik kompromisne replike *brodeto* ili adaptirane replike u lokalni ili regionalni govor tipa *brujet*. Kronološki je faktor također jedan od određujućih faktora za određivanje stupnja adaptacije. Naprimjer riječ *dužd*, preuzeta iz talijanskoga *duce*, odnosno mletačkoga *doge* "poglavar Mletačke

Republike" još u srednjem vijeku, kroz vrijeme se prilagodila u potpunosti hrvatskom glasovnom sustavu suglasničkim skupom -*žd* tipičnim za slavenske jezike te se njezino strano podrijetlo više ni ne osjeća. Drugačija je situacija s riječima npr. *pizza* i *paparazzo*, koje još uvijek imaju oblik modela zbog recentnijeg preuzimanja u hrvatski jezik. Riječ *paparazzo* eponim je prema liku fotoreportera Paparazzija iz filma talijanskoga redatelja Federica Fellinija "La Dolce Vita" iz 1960. godine, a prema istome je filmu nazvana i ortografski adaptirana *dolčevital/dolčevitka*, majica s ovratnikom. Riječ *pizza* se, za razliku od npr. vjerojatno otprilike u slično vrijeme preuzete riječi *mozzarella* i njezine ortografski prilagođene i u upotrebi sve češće varijante *mocarela*, u pisanju odupire varijanti *pica* i zbog vulgarnog značenja koje je potonja riječ u hrvatskome jeziku već imala. Što se tiče kvantitativnog faktora adaptacije, na njega također utječe aktivnost i sfere upotrebe riječi u jeziku primatelju. Tako je većinom pasivan leksik talijanizama ograničen na sferu glazbe prošao kroz nultu adaptaciju jer je u obliku u kojemu je u jeziku davatelju, npr. *alla turca*, *decrescendo* ili *grazioso*, no, ukoliko se riječ počne upotrebljavati i izvan te sfere, odnosno njezino se značenje proširi, ona se dalje integrira u jezik primatelj. Tako se u hrvatskome kao glazbeni izraz za određen stil izvođenja glazbe upotrebljava riječ *pizzicato*, dok se u svom proširenom značenju u žargonu i u značenju "nježno, tiho, suptilno, pomnjivo do sitnica" riječ ortografski prilagodila u oblik *picikato* (v. Klaić 2012: s. v. *pizzicato*; *picikâto*).

Primarna adaptacija podrazumijeva u bilingvalnoj situaciji adaptaciju iskonskih riječi iz drugoga jezika u kompromisnu repliku i repliku. U sekundarnoj se adaptaciji u monolingvalnoj sredini izmi dalje integriraju pomoću jezičnih sredstava jezika primatelja, dok se u tercijarnoj adaptaciji u bilingvalnoj i monolingvalnoj sredini strani leksički izmi ili izmi jezika transmitera adaptiraju u kompromisnu repliku i repliku.

4. LINGVISTIČKA KONTAKTOLOGIJA

U ovome će se poglavlju sažeti prethodno navedene koncepte i teorije i donijeti ono što nalazimo kao suvremenu i aktualnu definiciju jezične, odnosno lingvističke kontaktologije. Pritom ćemo se većinom osloniti na definicije osnovnih kontaktoloških pojmova Jovana Ajdukovića iz 2004. Kontaktološka lingvistika, odnosno jezična (lingvistička) kontaktologija proučava procese jezičnih kontakata između dvaju ili više jezika pod određenim društveno-povijesnim uvjetima i izrađuje modele koji ostvaruju te procese (v. Ajduković 2004: 78). Ova se znanost bavi jezičnim i izvanjezičnim (sociološkim, psihološkim, etnološkim, antropološkim, fiziološkim itd.) čimbenicima jezičnog kontakta (v. *ibid.*). Izvanjezični čimbenici mogu pospješiti ili sprječavati intenzivnost jezičnih dodira. Prema tome su predmetom lingvističke kontaktologije jezični kontakti, dvojezičnost (bilingvizam), višejezičnost (multilingvizam), prevođenje, usvajanje drugih jezika, interferencija, pitanje transliteracije i transkripcije stranih naziva, strane riječi, posuđenice, tuđice, kalkovi itd. (v. *ibid.*). Istraživanja jezičnih kontakata mogu polaziti sa stajališta jezičnih sustava unutar pripadajućeg društvenog konteksta s naglaskom na jezičnoj analizi ili sa stajališta jezičnog vladanja pripadnika određenih društvenih i političkih grupa s naglaskom na sociološkom proučavanju (v. Filipović 1986: 26). Jezični se dodiri mogu mnogo bolje proučiti ukoliko se analiza ne ograniči isključivo na jezične elemente. U istraživanju jezičnih dodira neophodno je uključiti sve čimbenike jer se oni međusobno ne isključuju, već djeluju uzročno-posljedičnim vezama. Uvrštavanje u analizu mnogih izvanjezičnih čimbenika može poslužiti da se jezični elementi protumače ispravnije i zbog toga pojavu jezičnih kontakata treba promatrati kroz društvenu prizmu, odnosno kroz sociolingvistički pristup. Kontaktološka istraživanja mogu dati veliki doprinos u mnogim drugim sferama lingvistike i povezanim područjima rada poput učenja stranog jezika, jezične politike, sastavljanja dvojezičnih rječnika i rječnika stranih riječi, sastavljanja udžbenika i priručnika stranih riječi itd. (v. Pan'kin – Filippov 2011: 4).

Lingvistička kontaktologija prema tipovima i smjerovima istraživanja ima nekoliko pravaca (v. Ajduković 2004: 78–79). Prema tipu istraživanja ona se može podijeliti na *opću* i *posebnu*. U sklopu posebne lingvističke kontaktologije istraživanje može biti usmjereno od jednog jezika prema drugome i tada se ono naziva monolateralnim. Ako istraživanje ide u oba smjera, naziva se bilateralnim, dok multilateralna istraživanja povezuju više pravaca

istraživanja i više jezika. Opća lingvistička kontaktologija izvodi opće zaključke koje dobiva obuhvaćanjem i analizom podataka dobivenih od niza posebnih kontaktologija. Ako se promatra razvoj jezičnih kontakata, lingvistička kontaktologija dijeli se na *dijakronijsku* i *sinkronijsku*. Dijakronijska kontaktologija proučava jezične kontakte i njihov razvoj u tijeku trajanja nekog vremenskog razdoblja, dok sinkronijska proučava jezične kontakte u određenom trenutku. Prema razdoblju unutar kojega lingvistička kontaktologija proučava jezične kontakte do kojih je došlo može biti *povijesna* i *suvremena*. Upravo kronološka granica koja se pri kontaktološkim istraživanjima postavlja određuje i karakter opisa jezičnih kontakata jer o njoj ovisi perspektiva o jeziku davatelju, primatelju i posredniku te o društveno-kulturnom kontekstu u kojemu je do kontakta došlo. Pri istraživanju jezičnih kontakata osnovnu jedinicu predstavlja kontaktem (*контактема*). Istraživanje u ovome radu možemo odrediti kao monolateralno, jer ide od jednog jezika prema drugome, odnosno od talijanskoga prema hrvatskome odnosno ruskome. Razvoj jezičnih kontakata promatra se na sinkronijskoj razini jer se korpus sakuplja iz najrecentnijih rječnika stranih riječi, no u promatranju kontakata konzultiraju se i dijakronijske činjenice radi boljeg razumijevanja tipova semantičke adaptacije.

4.1. LEKSIČKA KONTAKTOLOGIJA

Pod jezičnim kontaktom razumijeva se svaka vrsta jezične komunikacije između dvije različite jezične zajednice i/ili pojedinaca koji im pripadaju, a do nje dolazi najčešće zbog zemljopisne bliskosti teritorija naroda koji na njima žive ili njihovih kontakata uslijed povijesno-zemljopisnih, društveno-političkih, kulturnih i drugih izvanjezičnih uvjeta. Budući da je leksik razina jezika koja je najotvorenija prema vanjskim utjecajima, to je ujedno i razina na kojoj se odražavaju sve promjene koje se događaju u društvenom životu neke zajednice (v. Krysín 1968: 21). Iako su bilingvizam i bilingvalni govornik jedan od glavnih uvjeta za jezično posuđivanje (v. poglavlje 5), jezični se kontakti vezuju i za jezičnu ličnost monolingvalnog govornika koji učenjem drugoga jezika usvaja i mentalne i kulturološke obrasce jezične zajednice čiji jezik usvaja jer "jezici se obično uče zajedno s kulturnim strukturama" (v. Filipović 1986: 37). Ovladavanje određenim jezičnim kodom podrazumijeva

i usvajanje konceptualnih predodžbi svojstvenih pripadajućoj jezičnoj zajednici, ali i formiranje jezične ličnosti unutar nje.

Leksička se kontaktologija bavi proučavanjem adaptacije leksičkih jedinica na različitim jezičnim razinama, a njezinom osnovnom jedinicom javlja se *leksički izam* ili *leksički kontakt* (лексическая контактема, контактолексема) (v. Ajduković 2004: 79). Ajduković (v. ibid. 79) navodi primarne ciljeve kontaktološke analize: registriranje posljednjeg jezičnog kontakta među proučavanim jezicima, registriranje dominantnog jezika u kontaktu te registriranje jezika posrednika. U slučaju paralelnih jezičnih kontakata potrebno je odrediti dominantni jezik među posljednjim jezicima u lancu jezičnih kontakata i prema njemu kontaktološki odrediti leksem.

5. DVOJEZIČNOST (BILINGVIZAM)

Prema popisu stanovništva Republike Hrvatske iz 2011. godine minimalno je 0.42% stanovništva dvojezično u smislu da su im hrvatski i talijanski materinski jezici (v. *Hrvatski zavod za statistiku*). O postotku dvojezičnog stanovništva nema preciznih podataka jer formular za popis stanovništva traži navođenje samo jednog jezika kao materinskog. Pravo hrvatsko-talijanske dvojezičnosti primjenjuje se u otprilike 45 hrvatskih mjesta, smještenih na području Istre i Kvarnera, što uključuje ravnopravnost hrvatskoga i talijanskoga jezika u svakodnevnoj upotrebi i u odnosima s javnim službama, upotrebu dvostrukih naziva u toponimiji, promicanje uzajamnog poznavanja i obveznog učenja jezika na području gdje su obje zajednice prisutne itd. Na području Ruske Federacije ovakvih slučajeva s talijanskim jezikom nema.

Dvojezičnost ili bilingvizam (*двухязычие, билингвизм*) najčešće se određuje kao naizmjenična upotreba dvaju jezika u komunikacijskom procesu (v. Weinreich 1979: 22), a osoba koja ostvaruje tu praksu naziva se bilingvalni ili dvojezični govornik (*билингв*). Ukoliko se radi o sposobnosti korištenja više od dvaju jezičnih kodova, govori se o višejezičnosti ili multilingvizmu (*полилингвизм*) (v. Sočanac 2004: 21). Pokazateljima aktivnog postojanja dvojezičnosti obično se smatra upotreba različitih jezičnih kodova, situativno prebacivanje s jednog koda na drugi, interferencija elemenata kodova u procesu komunikacije i posuđivanje (v. Krysina 2004: 468). Jezični se dodiri povezuju s bilingvizmom i bilingvalnim govornikom, ali i s monolingvalnim govornikom koji pri učenju novoga jezičnog koda njemu pridaje kontaktološku informaciju (v. Ajduković 2004: 79).

Američki jezikoslovac Yaron Matras u svojem djelu *Language Contact*, u kojemu proučava i analizira razvoj trilingvalnog djeteta, kod dvojezičnih (i višejezičnih) govornika razlikuje usvajanje prvoga jezika i usvajanje drugoga jezika, odnosno kasnu dvojezičnost (v. Matras 2009: 61–62). Pod dvojezičnim usvajanjem prvoga jezika smatra se usvajanje dvaju ili više jezika od rođenja do treće godine života te ono može biti simultano ili uzastopno. Svako usvajanje jezika nakon treće godine života spada u usvajanje drugoga jezika. Elisabeth Lanza piše o miješanju jezika kod dvojezične djece iz sociolingvističke perspektive i tumači kako učenje o uvjetima i mogućnostima prebacivanja jezičnih kodova čini suštinski dio jezične socijalizacije kod dvojezičnih ili višejezičnih govornika, čime je njihov odabir jezika zapravo vještina ponašanja (v. Lanza 2004: 7). Matras (2009: 68) dovodi u opreku jezične sustave i

jezične repertoare. Sa širenjem jezičnoga repertoara u razvoju dvojezičnog djeteta ono shvaća da je upotreba riječi i konstrukcija ovisna o situaciji i kontekstu.

Razine znanja jezika rijetko se određuju u definicijama biligvizma jer postoje različita gledišta o tome koliki je stupanj znanja drugoga jezika potreban da bi se govornika moglo smatrati dvojezičnim. Naprimjer Leonard Bloomfield biligvizam određuje kao poznavanje dvaju jezika na razini izvornog govornika (v. Bloomfield 1933: 56). S obzirom na stupanj kompetencije korištenja jezika neki jezikoslovci razlikuju uravnoteženi bilingvizam, u kojemu govornik jednako vlada dvama jezicima ili više njih, i dominantni bilingvizam, u kojemu jedan jezik kod govornika prevladava (v. Sočanac 2004: 22). Ovaj posljednji tip bilingvizma je i mnogo češći jer se pri upotrebi različitih jezika najčešće razlikuje i sfera njihovog korištenja, ovisno o situaciji u kojoj se govornik nalazi i funkcijama koje određeni jezik ima u komunikaciji. Općenito je za procjenu dominantnog jezika kod dvojezičnih ili višejezičnih govornika potrebno uzeti u obzir širok spektar kriterija, poput stupnja vladanja jezikom, redoslijeda učenja jezika, odnosa govornika prema određenome jeziku itd. (v. Weinreich 1979: 131–132). Uriel Weinreich prvi je iznio teoriju o trima tipovima bilingvizma ovisno o stupnjevima vladanja jezika i sposobnosti prebacivanja kodova te je bilingvizam podijelio na koordinirani, složeni i subordinirani. Kasnije se teorija pojednostavila na dva tipa: koordinirani (*координативный билингвизм*) i složeni bilingvizam (*смешанный билингвизм*). Kod koordiniranoga bilingvizma postoji veća semantička nezavisnost među jezičnim kodovima i oni se odvajaju u različitim kontekstima te se međusobno rijetko miješaju, dok kod složenog bilingvizma dolazi do čestog prebacivanja kodova. Ovakva se podjela odnosi prvenstveno na leksičku razinu jezika te se ona generalno kasnije napustila jer se u tijeku vremena znanje i upotreba jezika kod govornika mogu uvelike promijeniti, a sustavi se ne mogu zauvijek ovako kategorički fiksirati (v. *ibid.*). Izbor sustava kojim će se dvojezični govornik koristiti i način njegove upotrebe ovisi o raznim okolnostima te o njegovim komunikativnim i kognitivnim kompetencijama. Čimbenici koji utječu na izbor jezičnoga sustava u upotrebi u najvećoj su mjeri izvanjezični (ekstralingvistički) i povezani su s jezikom kao društveno-kulturnom pojavom. U svakom slučaju, uvijek postoji određeni jezik koji je dominantniji od drugoga, ovisno o mogućnostima izražavanja i razumijevanja u različitim domenama života. Pragmatički su dominantni oni komunikacijski sustavi, oblici riječi i konstrukcije koji, u određenom trenutku i kontekstu, čine govornikove preferirane, rutinske ili standardne odabire za ispunjavanje određenih komunikacijskih zadataka (v.

Matras 2009: 98). Matras izdvaja kontaktološke fenomene do kojih dolazi kod dvojezičnog govornika, a to su: prvo usvajanje jezika, odvajanje kodova između različitih domena unutar pojedinca i višejezične zajednice, (slučajno) miješanje jezika i pogreške u govornoj proizvodnji, (stilistički motivirano) miješanje kodova u razgovoru, svjesno miješanje jezika, približavanje jezika, i posuđivanje – unošenje jezičnih struktura iz jednog jezika u drugi (v. ibid.: 58). Matras također navodi čimbenike o kojima ovisi odabir jezika koji će dvojezični ili višejezični govornik u određenom trenutku upotrebljavati (v. ibid.: 42–43). Oni su prije svega uvjetovani organizacijom društvene zajednice u kojoj se u različitim sferama života mogu upotrebljavati različiti jezici. Svaki dvojezični i višejezični govornik, osim društveno uvjetovanih pravila, o odabiru jezika više ili manje svjesno odlučuje i prema drugim čimbenicima, od kojih je adresat kojemu se govornik obraća od nesumnjivo najveće važnosti. Diferencijacija jezika ovisi i o postavkama komunikacije jer za svaku situaciju postoji tipičan odabir jezika, ovisno o mjestu, načinu i cilju komunikacije. Osim toga važni su i sljedeći uvjeti: kontekst komunikacije, koji ovisi o sugovorniku i mediju komunikacije; tema razgovora, o kojoj također ovisi odabir jezika i jezičnih sredstava jer u određenim domenama razgovora najčešće postoji jezik koji dominira nad drugim; jezične vještine koje govornik posjeduje za svaki od jezika kojime vlada zbog mogućnosti govornikova primanja i prenošenja informacije u različitim oblicima (govor, pisanje, čitanje); te pravila razgraničavanja jezika koje vladaju slobodom miješanja i prebacivanja jezičnih kodova u različitim kontekstima. Tako je u slučaju hrvatsko-talijanske dvojezičnosti u Hrvatskoj sve češći slučaj upotrebe talijanskoga jezika u svakodnevnoj komunikaciji unutar kruga obitelji i bliskih ljudi te u talijanskim obrazovnim i kulturnim ustanovama, dok se u javnim službama i drugim ustanovama upotrebljava isključivo hrvatski jezik jer djelatnici u njima koji nisu dvojezični talijanskim jezikom nerijetko ne vladaju na dovoljno visokoj razini u toj domeni djelatnosti. Zbog toga određeni termini povezani s administracijom i u romanskim dijalektima hrvatskoga jezika imaju samo hrvatski oblik, jer romanski ekvivalent izvan toga konteksta nije potreban, pa se često čuju rečenice poput: *La dotoreša me ga da la uputnica* ("Liječnica mi je dala uputnicu") ili *Devo pagar kon la uplatnica* ("Moram platiti s uplatnicom") (v. poglavlje 5.2. *Interferencija*).

5.1. Diglosija

Pojava dvojezičnosti i višejezičnosti može se promatrati na individualnoj razini i na razini zajednica. Ukoliko dva jezična sustava supostoje u okviru jedne jezične zajednice, a njihove se funkcije nadopunjuju i zajedno podudaraju s funkcijama jednog jezika u jednojezičnoj zajednici, tada se govori o diglosiji (*диглосия*) (v. Ajduković 2004: 8). Pojam diglosije razvio je američki jezikoslovac Charles A. Ferguson, a prema njegovoj definiciji ona predstavlja razmjerno stabilnu jezičnu situaciju u kojoj uz primarna narječja postoji drugačija, često jezično složenija i visoko kodificirana varijanta koja se usvaja putem formalne naobrazbe i koristi se većinom u formalnom govoru i u pisanoj varijanti (v. Ferguson 1959: 325–340). Prema ovakvoj se definiciji od bilingvizma diglosija razlikuje u dvama elementima: bilingvizam je individualna pojava, a diglosija kolektivna; bilingvizam podrazumijeva vladanje dvama ili više jezika, dok kod diglosije može biti riječ i o varijantama istog jezika. Razlozi nastanka višejezičnih zajednica mogu biti brojni, pri čemu vrlo važnu ulogu imaju sve vrste migracija, iz društvenih, ekonomskih, vjerskih, političkih, vojnih, obrazovnih i drugih razloga. O višejezičnoj se zajednici može govoriti ako većina njezinih članova koristi dva ili više jezika u svakodnevnoj komunikaciji. Kasnije je taj pojam proširen i na situacije u kojima se dva jezika koriste u odvojenim funkcijama unutar iste zajednice (v. Sočanac 2004: 24). Danas se pod pojmom diglosije podrazumijeva funkcionalna distribucija unutar neke zajednice, bez obzira radi li se o različitim jezicima, podsustavima istoga jezika ili njegovim stilskim varijantama (v. *ibid.*: 26). Diglosijska se situacija na primorskom dijelu hrvatskoga govornog područja uspostavlja još od ranog i razvijenog srednjeg vijeka u smislu paralelne upotrebe slavenskih i romanskih idioma u različitim sferama i okruženjima, raspodjele na "višu" i "nižu" varijantu mletačkoga jezika, upotrebe talijanskoga jezika u školstvu i upravi, a hrvatskoga u svakodnevnoj komunikaciji itd. (v. više u poglavlju 8).

Pitanjima povezanim s dvojezičnošću na razini pojedinca uglavnom se bavi psiholingvistika, dok se problematikom višejezičnih zajednica bavi sociolingvistika. Ako na nekom području postoji više jezičnih varijeteta u upotrebi, tada se za sporazumijevanje među svim pripadnicima društveno-političke zajednice može koristiti *lingua franca* (*лингва франка*), odnosno jezik koji koriste govornici s različitim materinskim jezicima kako bi mogli

međusobno komunicirati (v. *ibid.*). Takvu je funkciju npr. u kasnom srednjem vijeku i kasnije imao mletački na Mediteranu kao jezik trgovine i plovidbe.

5.2. Interferencija

Dvojezičnomu su pojedincu svojstvene određene karakterne osobine koje utječu na njegovo usvajanje jezika i baratanje njime. Sposobnost učenja stranoga jezika čimbenik je koji sam po sebi određuje uspješnost usvajanja i korištenja drugoga jezika. Druga važna osobina, odnosno sposobnost jest ona koja omogućuje prebacivanje s jednog koda na drugi ovisno o govornoj situaciji (v. Weinreich 1979: 129–130). Pojedinaac može ubacivati elemente jednog jezika u drugi i kako bi postigao određeni željeni efekt. Upravo se u dosljednom zadržavanju na jezičnome kodu koji se koristi i u prebacivanju s jednoga na drugi prema potrebi i želji iskazuje pojedinčeva sposobnost korištenja jezičnih sustava kojima vlada. Kod govornika koji govore više od jednog jezika u slučajevima prebacivanja s jednog jezičnog sustava na drugi ponekad se događa i ubacivanje elemenata iz jednog jezika u drugi. Otklon od norme jezika na kojemu se govori naziva se *interferencija* (*интерференция*), a podrazumijeva preuređenje uzoraka jezika unošenjem stranih elemenata u područja jezika koje obilježava viša strukturna organizacija, kao naprimjer morfologija, sintaksa ili neka područja leksika (v. *ibid.*: 1979: 22). Filipović (1986: 34–36) lingvističko preklapanje (interferenciju) jednostavno objašnjava kao preklapanje dviju jezičnih normi, odnosno neodvajanje dvaju kodova kod dvojezičnih govornika koji ne mogu ili neće držati jezične kodove odvojenima te navodi nelingvističke, sociološke i psihološke probleme kod interferencije. Ovi razlozi uzrokuju ili imenovanje novog proizvoda, nastalog unutar zajednice koja govori na jednome jeziku, u govornika drugoga jezika ili uljepšavanje govora na jednome jeziku pomodnim izrazima drugoga jezika. U ruskom se jezikoslovlju pod pojmom interferencije često razumijevaju isključivo nesvjesni jezični postupci, odnosno nesvjesno odstupanje od norme, no pitanje interferencije je umnogome kompleksnije od takve definicije jer je, kao što je već spomenuto, uvjetovano brojnim čimbenicima (v. Bolognani 2011: 14). Talijanska rusistica Michela Bolognani navodi razine jezika na kojima može doći do interferencije: fonetika, morfologija, sintaksa te leksička semantika, te ističe kako je upravo ova posljednja razina ona na kojoj se događa svjesni otklon od norme (v. *ibid.*: 16). Uriel Weinreich navodi kako lingvistička

interferencija ovisi o mnogim nestrukturnim čimbenicima koji ju stimuliraju ili joj se suprotstavljaju. Među njima se mogu izdvojiti čimbenici koji su povezani s pojedincem samim i oni povezani sa sociokulturnim kontekstom jezičnoga kontakta koji utječe kroz nositelje jezika (v. Weinreich 1979: 126). Usto izdvaja dva tipa otklona od jezične norme koja se upotrebljava. Prvi je otklon povezan s pretjeranom privrženosti prema jednom jeziku, a drugi s nedovoljnom privrženosti prema njemu u određenoj govornoj situaciji (v. ibid.: 130). Kod dvojezičnog je govornika za određivanje interferencije potrebno odrediti jezik koji je dominantan, ako je to moguće. Dominantan je jezik izvor interferencije u govoru dvojezičnog govornika, a on se određuje prema brojnim kriterijima, poput stupnja vladanja jezikom, načina korištenja jezika (govor, pismo), redoslijeda učenja jezika i dobi govornika, odnosa govornika prema danome jeziku, komunikacijskim značenjem jezika, emotivne privrženosti govornika prema određenome jeziku itd. (v. ibid. 131–138). Einar Haugen koncipira interferenciju kao lingvističko preklapanje, pri kojemu jezična jedinica istovremeno predstavlja elemente dvaju sustava te navodi kako je samo prisutstvo dvaju sustava u govoru pojedinca dovoljno za interferenciju (v. Haugen 1950: 212). Također navodi kako je *interlingvalna* ili *međujezična identifikacija* (*межъязыковая идентификация*), odnosno uspostava ekvivalenata između jezika nužan preduvjet za interferenciju (usp. primjer interferencije na leksičkoj razini na str. 13). Dvojezični govornici mogu izbjeći interferenciju ako striktno prelaze iz jednog jezičnog koda u drugi pomoću *prebacivanja kodova* (*переключение с языка на язык*) (v. Filipović 1986: 40–41). Interlingvalna je identifikacija dakle izjednačavanje elemenata jednog jezika s elementima drugoga jezika zbog njihove sličnosti, a utvrđuje se pomoću lingvističkog opisa jezika. Na taj način fonemi prvoga jezika postaju dijafoni fonema drugoga jezika, a morfemi prvoga jezika dijamorfi morfema drugoga jezika (v. ibid.: 45). Replika se može sastojati od elemenata jezika davatelja (unošenje, importacija elementa koji se prenosi) ili elemenata jezika primatelja (zamjena, supstitucija elementa nekim ekvivalentom jezika primatelja; sve su supstitucije izvedene na osnovi dijafoničkih i dijamorfičkih identifikacija) (v. ibid.). E. Haugen svaku posuđenicu tretira kao dijelom importiranu, a dijelom supstituiranu. Svaka sličnost između modela i replike je importacija, a svaka razlika supstitucija (v. Haugen 1953: 388). Pri govoru o interferenciji i njezinoj definiciji kao odstupanja od norme, neizbježno je uočiti pitanje same jezične norme koja postoji samo kod čvrsto standardiziranih i kodificiranih jezika, koji i čvršće pružaju otpor interferenciji. Zato bi se taj pojam trebao razumijevati u širem smislu, uključujući i

odnose između npr. standardiziranog jezika i njegovih dijalektalnih varijanata, između sociolekata ili između različitih funkcionalnih varijanata istoga jezika (v. Tesch 1978: 27).

5.3. Kontaktni jezici

Intenzivna interferencija može dovesti do kontaktnih jezika, koji mogu biti *miješani jezici* (смешанные языки) ili *pidžini* (пиджины) i *kreoli* (креольские языки). O miješanim jezicima postoje razna mišljenja, a neki ih jezikoslovci određuju kao jezike u kojima je došlo do jake morfološke interferencije (v. Tesch 1978: 53). Za razliku od pidžina i kreola, u miješanim jezicima ne dolazi gubitka gramatičke složenosti (v. Sočanac 2004: 29). Iako nemaju status jezika, već dijalekata, nije rijedak slučaj da do slične vrste miješanja, odnosno do morfološke interferencije dolazi i među romanskim i slavenskim dijalektima u Istri. Tako se naprimjer u jugozapadnome istarskom dijalektu, između ostalog, može dogoditi da se talijanski sufiks za tvorbu uvećanica *-one* doda na hrvatsku osnovu: *ribone* "velika riba, ribetina" (*San čepa jedan ribone* "Uhvatio sam jednu veliku ribu"). Unatoč znanstvenoj neutvrđenosti i nepotpunoj povezanosti s lingvističkim pojmom miješanja, zanimljiva je činjenica i da govornici istarskih dijalekata, naročito onih romanskih, nerijetko svoje dijalekte objašnjavaju upravo kao *miješane*.

Pidžini su jezici bez izvornih govornika koji nastaju kao sredstvo komunikacije među govornicima koji nemaju zajednički jezik. Pan'kin i Filippov navode osnovnu razliku između miješanih jezika i pidžina (v. Pan'kin – Filippov 2011: s. v. *смешанный язык (контактный язык)*). Miješani su jezici nastali pod uvjetima dvojezičnosti, odnosno unutar dvojezične ili višejezične zajednice čiji su govornici vladali dvama ili više jezika čiji su se sustavi s vremenom proželi. Pidžini nastali zbog jezične barijere kao sredstvo sporazumijevanja. Zbog toga se pidžin može gledati kao svojevrsna *lingua franca* – stvoren je na temelju elemenata različitih jezičnih repertoara s ciljem omogućavanja međukulturne komunikacije unutar ograničenog konteksta djelovanja i u ograničenom rasponu funkcija (v. Matras 2009: 277). Pidžini često nastaju u kontekstu trgovine među različitim kulturama ili kao sredstvo sporazumijevanja među pripadnicima kolonijalizirajuće zajednice, koja je postavila dominantan jezik nad autohtonim stanovništvom (v. ibid. 78; usp. mletački kao *lingua franca* u poglavlju 8). U formiranju pidžina uloga različitih jezika nikad nije ravnomjerna, tj. uvijek

postoji dominantniji jezik koji unosi više svojih elemenata. Pidžine obilježava krajnja pojednostavljenost, no porastom složenosti interakcije na pidžinu može doći do povećavanja raspona njegovih funkcija. Ukoliko se takav pidžin upotrebljava u svakodnevnoj komunikaciji i sljedećoj generaciji predstavlja materinski jezik, naziva se kreolom. Tijekom razvoja kreolskih jezika može nastati tzv. bazilekt, kreolski jezik s najširim rasponom funkcija, akrolekt, kreolski sa statusom standardnog jezika, i mezolekt, koji uključuje sve varijante između dviju prethodno navedenih (v. *ibid.*: 279).

6. POSUĐENICE

U jezikoslovlju stav o posuđenicama nije jedinstven, kao ni njihova klasifikacija prema razini prilagodbe u jeziku primatelju. U znanstvenoj literaturi postoje određenja posuđenica u širem smislu kao svih riječi preuzetih iz stranih jezika, naročito onih uz koje u rječnicima stoji kvalifikator koji ukazuje na strano podrijetlo, kao i one koje su se zbog visokog stupnja adaptacije i dugog korištenja u jeziku prestale osjećati kao strane. Tradicionalna se tipologija susreće kod E. Haugena (1953: 390), koji pod pojmom posuđenice razumijeva leksem koji je uveden iz drugoga jezika i čija je replika više ili manje dijafonička sa svojim modelom. L. P. Krysin (1968: 19–20) posuđivanjem naziva proces premještanja različitih elemenata iz jednoga jezika u drugi. Pod različitim elementima shvaćaju se jedinice različitih razina strukture jezika – fonologije, morfologije, sintakse, leksika, semantike. Preuzimanje riječi je najčešći i najtipičniji slučaj posuđivanja, dok je fonološka razina ona na kojoj je najmanje vjerojatno da će se dogoditi posuđivanje (v. *ibid.*: 19). Leksičko posuđivanje javlja se prvim stupnjem stranoga utjecaja na određeni jezik jer je leksik sloj jezika koji je najotvoreniji za svaku vrstu vanjskog utjecaja i u kojemu se odražavaju sve promjene koje se događaju u društvenom životu pripadajuće jezične zajednice (v. *ibid.*: 21). Imenice su vrsta riječi koja prednjači u preuzimanju iz jednoga jezika u drugi upravo zbog svoje funkcije u imenovanju novih stvari i pojava. Krysin tako objašnjava:

...riječ se ne može posuditi prije no što se posudi stvar koju označava. Takva se strana riječ u jeziku može upotrebljavati, no ostatak će "tuđom", egzotičnom dok se i realija koju označava bude činila tuđom i egzotičnom nositeljima danoga jezika. (Krysin 1968: 40)

Riječ koja se preuzima ne preuzima se u svom potpunom gramatičkom obliku koji posjeduje u jeziku davatelju, već se preuzima samo njezin leksički sadržaj i manji ili veći dio forme koja se onda prilagođava u jeziku primatelju na drugim jezičnim razinama (v. *ibid.*: 19–20). Svoju gramatičku strukturu riječ dobiva uključujući se u određenu paradigmu jezika primatelja.

Većina definicija posuđenica temelji se na teoriji transfera, čiji središnji dio čine tri stupnja jezičnog posuđivanja: *model*, *kompromisna replika* i *replika* (v. Filipović 1986: 38). U jezikoslovlju se umjesto ovih neutralnih termina često koriste termini koji odražavaju ono što bi se moglo nazvati psihološkim stavom govornika prema fazama u kojima se posuđenice mogu nalaziti: *strana riječ*, *tuđica* i *posuđenica/pozajmljenica*. Tako je strana riječ model koju dvojezični govornik uvodi u fonetskom obliku koji je isti ili vrlo blizak onome u jeziku davatelju. Tuđica je ekvivalent kompromisnoj replici u kojoj se strano podrijetlo još uvijek izrazito osjeća, no prilagođena je jeziku primatelju u nekim svojim elementima. Posuđenicu predstavlja replika u kojoj su se strani jezični elementi potpuno ili gotovo potpuno supstituirali domaćima te je riječ adaptirana u jeziku primatelju (v. Ajduković 2004: 87).

Važnu sastavnicu koncepta o posuđivanju u ruskom jezikoslovlju čini razlika posuđenice (*заимствованное слово*) i strane riječi (*иностранное слово*). Posuđena se riječ određuje kao riječ koja je iz nekog drugog jezika ušla u ruski jezik i u njemu se obradila, preinačila kako bi se podčinila zakonima ruske fonetike, gramatike, pravilima ruske tvorbe riječi i semantičkog sustava (v. Galkina-Fedoruk et al. 2009: 39). S druge strane za strane se riječi najčešće jasnije osjeća da su ušle u jezik izvana te nerijetko u jezik ulaze kao sinonimi za neku izvornu rusku riječ jer se koriste u određenoj sferi života i djelovanja. Glavna je razlika među posuđenim i stranim riječima u vremenu njihovog preuzimanja u ruski jezik, o kojemu glavnim dijelom ovisi i stupanj njihove prilagodbe (v. *ibid.* 45).

Krysin (v. Krysin 1968: 32–33) objašnjava nepodudaranje termina leksičkoga posuđivanja (*лексическое заимствование*) i posuđene riječi (*заимствованное слово*). Leksičko posuđivanje određuje kao prebacivanje riječi iz jednog jezika u drugi, dok za posuđenu riječ veže obilježja koja imaju veze s funkcioniranjem u jeziku, odnosom s drugim elementima u govoru, stupnjem učestalosti pojavljivanja u govoru itd. Pri razlikovanju posuđenice od strane riječi Krysin navodi obilježja koja preuzeta riječ treba imati u jeziku primatelju da bi bila dovoljno prilagođena i da bi se mogla smatrati posuđenicom, a ne stranom riječju (v. *ibid.*: 35). Kako bi riječ ušla u sustav jezika primatelja potrebni su sljedeći uvjeti: prijenos

strane riječi fonetskim i grafičkim sredstvima jezika primatelja; uklopljenost riječi u gramatičke razrede i kategorije jezika primatelja; fonetska i gramatička integracija preuzete riječi u jezik primatelja; aktivnost riječi u rječotvornim procesima; semantička prilagodba preuzete riječi (određenost značenja, diferencijacija značenja i njihovih nijansi među već postojećim značenjima u jeziku primatelju); redovita upotreba riječi u govoru (za riječi koje se ne vežu za određenu sferu ili redovita upotreba termina unutar pripadajuće terminološke sfere upotrebe). Krysin (v. *ibid.*: 36) među navedenim obilježjima izdvaja i ona koja tretira kao fakultativna za normalno funkcioniranje riječi u jeziku, a to su njezina fonetska i gramatička prilagodba te aktivnost u tvorbi riječi. Kao primjere navodi riječi s glasovima i glasovnim skupovima koji nisu karakteristični za ruski jezik te riječi koje nisu gramatički usvojene pa se najčešće ne sklanjaju niti služe produktivnim osnovama tvorbe novih oblika i vrsta riječi. Unatoč tomu vrlo su frekventne u upotrebi u jeziku te su im značenja jasno određena i u jeziku proširena, a primjerima za takve slučajeve možemo navesti česte u upotrebi, semantički prilagođene, ali nesklonjive ruske talijanizme *салто*, *фиаско* ili *граффити* (v. Krysin: s. v. *салто*; *фиаско*; *граффити*).

Pri posuđivanju može se početi upotrebljavati nova riječ koju su posudili govornici jezika primatelja radi imenovanja novoga predmeta ili pojave, a može i riječ ili skupina riječi koja već pripada jeziku primatelju unijeti dodatnu semantičku nijansu u svoje polje značenja. U ovome drugom slučaju događa se preraspodjela semantičkih obilježja u riječi jezika primatelja pod utjecajem jezika davatelja, čime se značenja razlikuju i sferama upotrebe (usp. npr. *нама* u poglavlju 7). Riječ koja je preuzeta iz drugoga jezika i koja označava neki usko specijalizirani termin unutar neke sfere djelatnosti treba se redovito unutar nje upotrebljavati da bi se smatrala posuđenicom. S druge bi se strane riječi koje ne pripadaju terminima neke uskospecijalizirane sfere trebale upotrebljavati u što širem spektru stilova kako bi se smatrale dovoljno prilagođene jeziku primatelju i, samim time, posuđenicama (v. *ibid.*: 42).

6.1. Talijanizmi

U teoriji aktivacije i preslikavanja umjesto prethodno navedenih kontaktoloških pojmova i onih određenih psiholingvističkim faktorima koristi se termin *izam*. Prema tome terminu, ovisno o posljednjem jeziku u kontaktu ili o onome dominantnom, konstruiraju se termini

poput: anglicizam (riječ ili jezična konstrukcija preuzeta iz engleskoga jezika), rusizam (iz ruskoga jezika), germanizam (iz njemačkoga), turcizam (iz turskoga) i tomu slično. Termin koji će biti središnjim u skupini tzv. izama u ovome radu je *talijanizam* (итальянизм), riječ ili jezični element preuzet iz talijanskoga jezika. J. Ajduković u sklopu svoje teorije adaptacije rusizama predstavlja dva osnovna pristupa u definiranju pojma rusizma, koje ćemo ovdje primijeniti na pojam talijanizma. Prvi je pristup kontaktološki, a drugi genealoški. Kontaktološki pristup izme promatra kao rezultat jezičnog kontakta, a genealoški ukazuje na povijesno-jezične okolnosti nastanka izama (v. ibid.: 89). Oslanjajući se na takav koncept i uvažavajući temu ovoga rada, talijanizme u hrvatskome i ruskome jeziku, s kontaktološke strane pod pojmom talijanizma u ruskome i hrvatskome jeziku smatrat će se: 1. hrvatske i ruske riječi talijanskoga podrijetla kod kojih se sačuvala jaka formalno-semantička veza s modelom; 2. hrvatske i ruske riječi talijanskoga podrijetla kod kojih je ta veza oslabjela ili gotovo ne postoji; 3. hrvatsku i rusku riječ netalijanskoga podrijetla preuzetu iz talijanskoga jezika u kojemu se udomaćila, odnosno za koju je talijanski jezik posrednik (usp. ibid.: 89). U takvim se definicijama psihološki čimbenici više zanemaruju jer predstavnici jezika primatelja mogu i ne moraju takve riječi doživljavati kao strane odnosno kao domaće. Važno je da između modela i replike postoje manje ili više izražene formalno-semantičke veze koje se prepoznaju kao sloj jezika stranog podrijetla te se nalaze, između ostalog, u rječnicima stranih riječi. Prema genealoškom pristupu talijanizam je romanizam kategorijalno užeg značenja, odnosno onaj izam čije se podrijetlo povezuje s talijanskim jezikom unutar romanske skupine jezika (v. ibid.). Unatoč tomu što se prema teoriji jezika u kontaktu R. Filipovića podrijetlo posuđenice treba zadržati u njezinom imenu i ne treba ga mijenjati prema jeziku posredniku (v. Filipović 1986: 192), s kontaktološke strane gledišta teorije J. Ajdukovića uzima se u obzir dominantna izvanjezična uloga određenog jezika i u njegovom posredništvu među jezicima u momentu jezičnoga dodira te se posuđenica naziva po njemu. Na taj je način dominantna izvanjezična uloga nekog jezika (u slučaju ovoga rada talijanskoga) ključni uvjet da se određena riječ smatra talijanizmom, a rječnici stranih riječi imaju za zadatak kvalifikatorima označiti jezike koji čine lanac kontakata. Možemo navesti zaključnu definiciju J. Ajdukovića uz elemente koje je neophodno ubrojiti pri proučavanju posuđenica, odnosno izama:

Ako *izme* definišemo kao sve reči jednog jezika kod kojih postoje, pojedinačno uzev, u kombinaciji ili zajedno, glasovni, ortografski, tvorbeni, gramatički, semantički, stilistički i drugi tragovi jezika iz kojeg su preuzete, onda se u postupku leksikografskog markiranja mora uzeti u obzir *formalno-semantička veza* između modela i replike, kao i *jezik posrednik*. (Ajduković 2004: 90)

Prema teoriji transfera jezično posuđivanje može biti posredno i neposredno (izravno, direktno). Neposrednim se posuđivanjem izravno preuzima riječ iz jezika davatelja u jezik primatelj, dok u posrednom posuđivanju riječ prolazi kroz jedan ili više jezika posrednika u lancu kontakata prije nego dođe do jezika primatelja. Na tom putu riječ prođe kroz određene promjene, svojstvene jezicima posrednicima. Prema tomu standardno posredno posuđivanje predstavlja transfer elemenata iz jednog jezika u drugi preko jezika posrednika.

Kako bi se odredio jezik iz kojega je neka riječ ušla u drugi jezik, potrebno je poznavati njezinu etimologiju. U isto se vrijeme na etimologiju ne treba previše oslanjati jer se riječ na svome putu posuđivanja preko jezika posrednika preoblikuje u skladu s njihovim sustavima i u tim se oblicima i značenjima preuzimaju u jezik primatelj u kojemu se dalje mijenjaju. Pritom oblik koji riječ ima ili je imala u jeziku davatelju ponekad nije od velike važnosti. Kao primjer može se navesti sloj posuđenica iz zapadnoeuropskih jezika primljenih u ruski jezik u razdoblju od kraja 16. do sredine 18. stoljeća posredstvom poljskoga jezika. Na taj su način takve posuđenice u ruskome nastavile svoj razvoj na temelju poljske fonetsko-morfološke verzije posuđene riječi (v. Galkina-Fedoruk et al. 2009: 49). Takvu pojavu možemo primijetiti u ruskoj riječi *ноуа*, koja je iz talijanskoga jezika (tal. *posta*) u ruski prešla posredstvom poljskog, u kojemu je oblika *poczta*, zajedno s poljskom izgovornom verzijom. Utjecaj jezika posrednika možemo primijetiti i npr. u ruskoj riječi *банк* (tal. *banca*), čiji put posuđivanja ide iz talijanskoga preko njemačkoga i francuskoga u ruski jezik, a utjecaj jezika posrednika vidljiv je u obliku riječi koja završava na samoglasnik prema njemačkom (*Bank*) i francuskom (*banque*) izgovoru modela.

Prema već do neke mjere u ovome radu razrađenoj teoriji J. Ajdukovića o definiciji rusizama (v. *ibid.*: 94), definirat će se detaljno i konačno ono što će biti odrednicom talijanizama u ovome radu. Tako pod pojmom talijanizma smatramo sljedeće:

1. nemotiviranu i motiviranu riječ talijanskoga podrijetla kod koje se sačuvala jaka formalno-semantička veza s modelom;
2. nemotiviranu i/ ili motiviranu riječ talijanskoga podrijetla kod koje je formalno-semantička veza s modelom oslabjela da gotovo i ne postoji;

3. nemotiviranu i/ili motiviranu riječ netalijanskoga podrijetla koja je preuzeta iz talijanskoga jezika u kojemu se adaptirala;

4. riječ talijanskoga ili netalijanskoga podrijetla preuzetu iz ili preko talijanskoga jezika posredstvom jezika posrednika.

Ovakva definicija ukazuje na sve razine adaptacije (primarnu, sekundarnu i tercijarnu), ukazujući na jačinu veze replike s modelom, zatim na sve moguće sudionike u lancu jezičnih kontakata (jezik davatelj, jezik posrednik – medijator i transmitter te jezik primatelj) i njihove uloge te na način kvalificiranja talijanizama u rječnicima.

Ako promatramo psiholingvističke čimbenike i osjećanje govornika za to što jest ili nije strana riječ, odnosno koja je riječ domaća, a za koju se više ili manje jasno osjeća da je proizašla iz drugog jezika, važno je spomenuti i *pseudoposuđenice* (*псевдозаимствования*). Budući da se prvenstveno bavi anglicizmima, R. Filipović govori o pseudoanglicizmima kao riječima ili izrazima koji su sastavljeni od elemenata preuzetih iz engleskoga jezika (anglicizama), ali cjelina koju čine nije preuzeta iz toga jezika jer u njemu ni ne postoji, pa ništa ni ne označava (v. Filipović 1986: 193). To su dakle riječi i konstrukcije nastale u jeziku primatelju pod neizravnim utjecajem jezika davatelja, odnosno kreativnošću govornika jezika primatelja koji su u govoru stvorili ono što osjećaju da bi mogla biti riječ toga podrijetla. Marinova (2012: 6) definira pseudoposuđenice kao riječi nastale od stranog korijena i stranog afiksa koje se strukturno ne razlikuju od drugih riječi iz tog jezika. Pseudoposuđenice prolaze samo kroz sekundarnu adaptaciju jer ne postoji konkretni model u jeziku davatelju koji se preuzima, već se preuzima samo neki njegov element koji služi u daljnjem stvaranju riječi ili izraza. Prema istome se principu stvaraju i pseudotalijanizmi. Tako naprimjer u ruskome jeziku pseudotalijanizme možemo pronaći u imenovanju objekata uslužne djelatnosti kako bi se istaknula veza s talijanskom kuhinjom i time uživala naklonost posjetitelja. Pseudotalijanizam je ime picerije u Rusiji *Sbarro* (v. Bolognani 2011: 44), što u talijanskome jeziku nema apsolutno nikakvog značenja, ali zvuči savršeno talijanski. U hrvatskome jeziku u dijalektalnom sloju također nalazimo neke takve primjere. Naprimjer *štrukalimoni* ("cjediljka za agrume", doslovno "cijedi, zgnječi" + "limuni") i *strukapatate* ("gnječilo za kuhani krumpir", doslovno "cijedi, zgnječi" + "krumpiri") imenice su koje imitiraju talijanski rječotvorni model, koji se sastoji od glagola u 3. licu jednine imperativa + imenice, tipa *asciugamano* ("ručnik" = "osuši" + "ruka") ili *apribottiglie* ("otvarač za boce" = "otvori" + "boce"), ali unutar talijanskoga sustava ne postoje.

Ruski jezikoslovac D. B. Gudkov se, nadovezujući se na teorije V. G. Kostomarova, posvećuje problematici *bezekvivalentnog*, *pseudoekvivalentnog* i *ekvivalentnog* leksika (*безэквивалентная, псевдоэквивалентная и эквивалентная лексика*), ovisno o stupnju u kojemu leksik jednog jezika može odgovarati leksiku drugog jezika (v. Gudkov 2003: 143). Ti se termini upotrebljavaju u suvremenoj ruskoj prijevodnoj teoriji i drugim znanostima koje su povezane s međukulturnom komunikacijom. Tako se, prema Gudkovu, bezekvivalentni leksik definira kao onaj koji uključuje leksičke jedinice koje ne odgovaraju dovoljno blisko mogućim leksičkim prijevodima u drugome jeziku. Kod pseudoekvivalentnog leksika dolazi do podudaranja semantičkog aspekta riječi pri nepodudaranju leksičke pozadine, odnosno značenje riječi se podudara, dok njezine konotacije i/ili upotreba ne. Ekvivalentan leksik gotovo da i ne postoji zbog gotovo nemogućeg potpunog podudaranja dvaju leksema u značenju, konotacijama i upotrebi. Marinova (2012: 47) ističe kako je u funkciji nominacije bezekvivalentni leksik jedinstven u označavanju pripadajućih denotata. Takvim može biti leksik s egzotičnim značenjem (pasivno posuđivanje) ili neegzotičnim značenjem (aktivno posuđivanje). Egzotični leksik (*экзотизмы, экзотическая лексика*) označava realije koje su svojstvene drugoj kulturi te je u principu neprevediv, pa je to i glavni razlog posuđivanja (usp. hrv. *bergamaska*, *tarantela* i rus. *палаццо*, *трампурия*, koji predstavljaju neprevedive talijanske realije). Egzotizmi tako najčešće pripadaju bezekvivalentnom leksiku, tj. leksiku koji imenuje nove stvari i pojave za koje u jeziku primatelju ne postoji naziv i/ili denotat i često zbog odsutstva denotata čine pasivni sloj leksika jezika primatelja (v. *ibid.*: 49). Produktivnost egzotizma pojavljuje se u trenutku kada mu se pridoda novo značenje u jeziku primatelju, odnosno kada se počne upotrebljavati u drugoj leksičosemantičkoj varijanti. U slučaju da se to ne dogodi, semantička vrijednost egzotizma podložna je jedino zastarijevanju, zbog čega s vremenom može ući u sloj historizama (v. *ibid.*: 50). Sukladno određenju bezekvivalentnog leksika, ekvivalentni leksik predstavljaju riječi koje prema svojoj nominacijskoj funkciji nisu jedinstvene u označavanju denotata (v. *ibid.*: 55). Izbor domaćeg ili stranog leksika pri imenovanju određenog denotata u takvim je slučajevima najčešće uvjetovana stilskim izborom, no ekvivalentni se leksik, kao što je već spomenuto, teško međusobno podudara i u svim svojim semantičkim nijansama. Naprimjer za ruski talijanizam *синьорина* "gospođica, djevojka" postoji ruski ekvivalent *девушка*, no ovaj talijanizam u upotrebi izvan konteksta govora o talijanskoj kulturi ima primjetno drugačiju semantičku i stilističku nijansu u smislu razigranosti, šaljivosti, ali i koketnosti u obraćanju djevojci. Isto

možemo reći i za hrvatske talijanizme *guštati* ("okusiti", ali i kušati jelo s osobitim užitkom, kao i uživati u blagodatima opuštenog promatranja nečega i sl.), *makina* ("automobil", ali i dobar automobil velike snage) itd.

Unutar vrsta posuđenica možemo spomenuti još i barbarizme. *Barbarizam* (варваризм) se u ruskoj lingvistici se u posljednje vrijeme smatra u smislu stranih riječi umetnutih u ruski tekst i govor te se najčešće odnosi na grafički izgled riječi (napisanoj na latinici unutar ćirilicnog teksta) te na njezino sintaktičko neslaganje s drugim riječima i gramatičku neprilagođenost. Zbog toga se sve više umjesto barbarizma upotrebljava termin *citāt* (цитата) ili *иноязычное вкрапление*, što označava stranu umetnutu riječ ili konstrukciju (v. Marinova 2012: 64). Marinova barbarizam definira kao riječ stranog podrijetla koja označava nestručan i svakodnevni pojam i za koju postoji ekvivalent u jeziku primatelju, a u jezik ulazi isključivo zbog izvanjezičnih razloga. U pismu se u ruskome jeziku većinom prenose na ćirilici, za razliku od umetnutih stranih riječi i konstrukcija koje se umeću u izvornom obliku (v. ibid. 65–66). Pri prenošenju stranih riječi s latinice na ćirilicu nerijetko dolazi do tzv. ortografske hiperkorekcije. *Ortografska hiperkorekcija* u rječniku Pan'kina i Filippova (v. Pan'kin – Filippov 2011: s. v. *гиперкорректность орфографическая*) definira se kao orijentacija na pisanje posuđenice prema pisanju u izvornom jeziku i dopuštanje pogrešaka uslijed toga. Tako u ruskome rječniku stranih riječi L. P. Krysina nalazimo na ortografske dublete u riječima poput *каприччио/каприччо*, *пиццикато/пиччикато* dok u ruskome internetskom pretraživaču *Yandex* nalazimo na verzije riječi poput *капичино/каппучино/каппуччино/капуччино*, *лазанья/лазанье*, *болоньез/болоньезе*, *ризото/ризотто*, *тирамису/тирамиссу* (v. i Bolognani 2011: 44). Ti ortografski oblici, unatoč tomu što u internetskom pregledniku rezultiraju milijunima, pa i desecima milijuna rezultata, što potvrđuje njihovu dovoljno široku upotrebu, još uvijek nisu uvršteni u navedeni rječnik stranih riječi. Po tome smo pitanju konzultirali još jedan veliki ruski rječnik stranih riječi, onaj A. N. Bulyko iz 2010. (*Bol'shoj slovar' inostrannyh slov. 35 тысяч слов*. Moskva: Martin), što je rezultiralo jednakim nedostacima. U hrvatskome na ortografsku hiperkorekciju u pisanju talijanizama nailazimo i unutar Klaićeva rječnika, ponekad u opisima leksičke natuknice, a ponekad i u navođenju nje same, npr. *macchiatto* umjesto: *macchiato* (v. Klaić 2012: s. v. *macchiatto*). Takve se pogreške događaju uslijed nastojanja imitiranja i pogrešnog pretpostavljanja talijanske ortografije, no istovremeno njezino nedovoljno poznavanje, u ovim slučajevima pri bilježenju izgovora udvojenih suglasnika.

7. ADAPTACIJA MODELA NA SEMANTIČKOJ RAZINI

Semantička adaptacija strane riječi znači njezinu prilagodbu semantičkoj strukturi jezika primatelja. Leksičko se značenje novopreuzete riječi u jeziku primatelju oblikuje i precizira uključivanjem u sintagmatske odnose s drugim riječima jezika primatelja (v. Marinova 2012: 211). Uzroci semantičkih promjena najčešće su jezične, povijesne, društvene i psihološke prirode (v. Ajduković 2004: 191). Utjecaj stranoga jezika je društveni čimbenik, dok je jezični čimbenik potreba za imenovanjem nove stvari ili pojave, odnosno sama potreba za novim riječima u jeziku. Potreba za stvaranjem nove riječi u nekom jeziku zadovoljava se ili njezinim stvaranjem pomoću elemenata jezika davatelja u kojemu ona već postoji, ili posuđivanjem već gotove riječi od nekoga drugog jezika, ili pridavanjem novog značenja već postojećoj riječi u matičnom jeziku (v. ibid.). Priroda promjene značenja temelji se na vezi između starog i novog značenja, koja uvijek mora postojati u nekom obliku. Uvjet za semantičku promjenu je asocijacija na nekoj razini, ili po sličnosti između značenja ili po nekakvoj povezanosti među njima (v. Filipović 1986: 158). Louis Deroy (1956: 101) govori o odnosu oblika i značenja u semantičkom posuđivanju. On objašnjava kako je semantička posuđenica rezultat određene ekvivalencije između dviju riječi koje pripadaju dvama različitim jezicima, a ta se ekvivalencija uspostavlja ili prema značenju ili prema obliku.

Rezultatom jezičnog kontakta na semantičkoj razini može biti ili *adaptacija značenja* (*семантическая адаптация*), koja se vrši na posuđenici iz jezika davatelja pri preuzimanju u jezik primatelj, ili *semantičko posuđivanje* (*семантическое заимствование*), što podrazumijeva transfer značenja iz jezika davatelja na neku već postojeću riječ u jeziku primatelju (v. Filipović 1986: 153). Prema Filipoviću ova druga pojava nema veze s posuđenicama. E. Haugen (v. 1953: 400–401) prema odnosu staroga značenja koje riječ ima u jeziku davatelju i novoga značenja u jeziku primatelju razlikuje homonimske i sinonimske posuđenice. Ovisno o tome što riječ označava u izvanjezičnoj stvarnosti, ukoliko značenje riječi u jeziku davatelju nema veze sa značenjem posuđenice u jeziku primatelju, odnosno ukoliko je samo glasovni oblik modela dao poticaj stvaranju novog značenja, radi se o *homonimskoj posuđenici* (*омонимическое заимствование*). Ukoliko se značenja u manjoj ili većoj mjeri podudaraju, radi se o *sinonimskoj posuđenici* (*синонимическое заимствование*), koja daje novu nijansu značenja domaćoj riječi. Sinonimske se posuđenice dijele na semantička premještanja i semantičke konfuzije. Prvoj grupi pripadaju riječi koje označavaju

nove kulturne fenomene koji su po nekim segmentima slični fenomenima kulture jezika primatelja, dok riječi koje pripadaju drugoj grupi brišu razlike u značenju koje su prije postojale u jeziku zbog djelomične sinonimnosti. Tako bi naprimjer hrvatska riječ *pasta* (v. Klaić 2012: s. v. *pàsta*) i ruska *nacma* (v. Krysin 2006: s. v. *nácma*) naprema talijanskome modelu *pasta* i u značenju tjestenine pripadale sinonimskim posuđenicama jer su u ove jezike ušle kao nova nijansa značenja već postojećim riječima za druge vrste poluguste mase te ih se zbog toga nadalje može svrstati u semantička premještanja. T. E. Hope u svome djelu iz 1960. uz homonimske posuđenice razlikuje polisemske posuđenice. U slučaju semantičkog posuđivanja mišljenja je da se radi o pojavi polisemije, a ne sinonimije. Hope također uvodi pojam *semantičkog kalka* (*семантическая калька*), koji može biti homonimski ili polisemski, ali nema potrebe za njegovim razlikovanjem. T. E. Hope vrste semantičkih promjena dijeli na pomicanja i premještanja, a ona mogu biti: 1. promjene u semantičkoj ekstenziji; 2. elipsa; 3. promjena imena mjesta i vlastitih imena u opće imenice; 4. pejorizacija (derogacija); 5. metafore. (v. Filipović 1986: 156). Sve promjene značenja temelje se na vezi između značenja, vezi između oblika, asocijacija po sličnosti i asocijaciji po povezanosti (v. *ibid.*: 159).

Nadovezujući se na Hopeovu podjelu vrsta semantičkih promjena i uključujući navedene veze između značenja i njihove kombinacije, R. Filipović semantičke promjene dijeli na: 1. metaforu (*метафора*), sličnost po značenju; 2. metonimiju (*метонимия*), povezanost po značenju; 3. pučku etimologiju (*народная этимология*), sličnost po obliku; 4. elipsu (*эллипсис*), povezanost po obliku. Za proces jezičnog posuđivanja na semantičkoj razini kao najvažnije izdvaja metaforu, koja se sastoji od dva dijela – onoga o čemu se govori i onoga s čim se uspoređuje, i elipsu, u kojoj se značenje jednog dijela fraze prenosi na drugi ako se prvi ispusti (v. *ibid.*: 159). Za primjere navedenih semantičkih promjena na koje smo naišli u proučavanim korpusima talijanizama u hrvatskome i ruskome jeziku v. poglavlje 11.1. *Primjeri semantičkih promjena.*

Prema Filipovićevoj teoriji adaptacije semantička adaptacija predstavlja treći tip jezičnog posuđivanja te se opisuju dvije razine na kojima se može manifestirati promjena starog značenja u matičnome jeziku, na razini *opsega* značenja koju riječ sadrži i na razini *procjene* značenja (v. *ibid.*: 160). Opseg novoga značenja može biti nepromijenjen u odnosu na staro značenje, može se suziti, a može se i proširiti. Općenito se pri primarnoj adaptaciji značenje najčešće suzi u opsegu kako bi označilo konkretnu stvar ili pojavu za čijim je imenovanjem

postojala potreba, a kasnije, nakon integracije riječi u sustav jezika primatelja, pri sekundarnoj adaptaciji riječ može proširiti opseg svojega značenja u smjeru u kojemu se razvija u jeziku primatelju i neovisno o onome u jeziku davatelju. Procjene značenja mogu se kretati u smjeru poboljšanja značenja, odnosno *amelioracije*, te u smjeru pogoršanja značenja, odnosno *pejorizacije* ili *derogacije*. Promjena procjene značenja u smjeru s negativnijom konotacijom u odnosu na staro značenje (pejorizacija) znatno je češća od one u smjeru pozitivnije konotacije (amelioracije) (v. *ibid.*).

Prema metodi analiziranja semantičkih promjena T. E. Hopea R. Filipović nadovezuje se svojom reinterpetacijom i konceptom dvostupnjevite adaptacije, primarne i sekundarne, o kojima je bilo riječi u poglavlju o najvažnijim konceptima Filipovićeve teorije (v. poglavlje 3.3). Na semantičkoj razini suženje (restrikcija) značenja spada u primarne promjene jer se događa pri ulasku nove riječi u jezik i pri njezinoj primarnoj adaptaciji, dok proširenje (ekspanzija) značenja spada u sekundarne adaptacijske promjene koje se događaju kada se riječ već integrira u sustav jezika primatelja i kada prestane ispunjavati isključivo prvobitnu preciznu funkciju. Pri prikazivanju sekundarne adaptacije potrebno je uključiti i sociolingvistički pristup jer se u toj fazi adaptacije posuđenica ponaša kao domaća riječ u jeziku primatelju i dalje se razvija prema uvjetima u pripadajućoj lingvokulturnoj zajednici. Semantičku ekstenziju Filipović proširuje na nultu semantičku ekstenziju, suženje značenja i proširenje značenja (v. *ibid.*: 161–179 i usp. poglavlje 7.1). Pri nultoj je semantičkoj ekstenziji novo značenje naprema staromu ostalo nepromijenjeno, odnosno značenje replike u jeziku primatelju potpuno odgovara značenju modela u jeziku davatelju. To se najčešće odnosi na izraze koji označavaju realiju svojstvenu kulturi iz čijeg je jezika preuzeta riječ ili izraz užeg specijaliziranog područja, kao npr. izrazi za hranu i piće, glazbu i plesove, odjeću, zanimanja, sportske termine i druge uskospecijalizirane izraze (usp. npr. hrv. *belkânto*, *skûta* ili *kâpût*, ili rus. *pezâma*, *виóла* ili *мравермûн*, koji naprema odgovarajućim talijanskim modelima ne mijenjaju značenje). Suženje značenja je najčešće te je prirodna tendencija preuzimanja dijela značenja modela koje je potrebno da bi popunilo prazninu u jeziku primatelju u specifičnim kontekstima. Ono se može dogoditi na planu opsega i na planu broja značenja. Npr. pri preuzimanju talijanske riječi *moderato* "umjereno" u hrvatski i ruski jezik (*moderato*, *модепамо*) prenijelo se samo priloško značenje načina izvođenja glazbenog djela, odnosno došlo je do suženja značenja u broju (v. Klaić 2012: s. v. *moderâto*; Krysin 2006: s. v. *модепамо*; Zingarelli 2012: s. v. *moderâto*). Ostala dva talijanska značenja, od

kojih je jedno općenito pridjevsko i priloško značenje koje se može odnositi na osobinu čega ili način izvođenja neke radnje, a drugo spada u sferu političke orijentacije, nisu prenesena jer za to nije bilo potrebe u jezicima primateljima. Proširenje značenja, kao što je već napomenuto, spada u sekundarnu adaptaciju i da bi do njega došlo, potrebno je da posuđenica bude potpuno integrirana u leksički sustav jezika primatelja kao sve druge domaće riječi i da se u tom jeziku slobodno upotrebljava. Posuđenica se u toj fazi počinje ponašati kao domaća riječ, gubi na intenzitetu i preciznosti, a dobiva na širenju, odnosno ekstenzitetu značenja koje mu pridaje jezična zajednica. Kao i suženje značenja, i proširenje se može dogoditi na planu opsega i broja značenja. Proširenje broja značenja možemo uočiti u značenju ruskoga talijanizma *солдам* prema *soldato* "vojnika", koji je, nakon primarne adaptacije i suženja broja značenja, svoje značenje u sekundarnoj adaptaciji u jeziku primatelju proširio i na preneseno "borbeni čovjek" (v. Krysin 2006: s. v. *солда́м*; Zingarelli 2012: *soldàto*). Za proširenje broja značenja važnu ulogu imaju društveni i društveno-jezični čimbenici.

7.1. Transsemantizacija J. Ajdukovića

Ajduković (2004: 192), prema modificiranom sustavu promjena u semantičkoj ekstenziji R. Filipovića i sustavu semantičkih promjena T. E. Hopea, određuje termin *transsemantizacija* (*транссемантиза́ция*). Pod njime razumijeva proces reguliranja adaptacije na semantičkoj razini koji se zasniva na kombinaciji suženja značenja izma u broju, odnosno polju i proširenja značenja u broju i polju. Transsemantizaciju prema tipovima dijeli na nultu, djelomičnu i slobodnu. Nulta semantička adaptacija podrazumijeva nepromijenjeno značenje replike u odnosu na značenje modela. Označavanje promjena u adaptaciji, pa tako i onih semantičkih, J. Ajduković preuzima od R. Filipovića. Filipović (1986: 180) oznakom S_0 , pri čemu S označava semantičku razinu, a donji indeks 0 nultu semantičku ekstenziju, označava nultu semantičku adaptaciju. Nultoj semantičkoj ekstenziji pripadali bi npr. uskospecijaliziran geološki hrvatski talijanizam *soľfatara* i ekvivalentan ruski *со́льфатары*, koji naprema talijanskom modelu *soľfatara* ne mijenjaju ni u broju ni u polju značenje izvora vodene pare, sumporovodika i drugih plinova iz dubine Zemlje (v. Klaić 2012: s. v. *soľfàtara*; Krysin 2006: s. v. *со́льфатары*; Zingarelli 2012: s. v. *soľfatàra*). Djelomična transsemantizacija obuhvaća suženje broja značenja, suženje značenjskog polja, proširenje broja značenja, proširenje

značenjskog polja te njihove moguće kombinacije, dvočlane ili višečlane. Suženje broja značenja određuje se kao transfer u repliku manjeg broja značenja modela i označava se sa $S1_n$, pri čemu kvalifikator 1 označava suženje, a donji indeks n broj značenja (n – engl. *number of meaning*). Proširenje označava s kvalifikatorom 2, a donjim indeksom f polje značenja (f – engl. *field of meaning*). Prema tomu se suženje značenjskog polja (transfer u repliku manjeg broja nijansi značenja modela) označuje sa $S1_f$, proširenje broja značenja (povećanje broja značenja replike u odnosu na broj značenja modela) sa $S2_n$, a proširenje značenjskog polja (povećanje značenjskog polja replike u odnosu na značenjsko polje modela) sa $S2_f$.

Dvočlane kombinacije predstavljaju skup od dviju semantičkih promjena koje pripadaju primarnoj i sekundarnoj adaptaciji, a prikazuju se tako da na prvom mjestu stoje primarne promjene, a zatim sekundarne. Naprimjer dvočlana kombinacija suženja značenja u broju i proširenja značenja u polju prikazuje se kao $S1_n+S2_f$. Osim dvočlanih moguće su i višečlane kombinacije. Pod slobodnom transsemantizacijom J. Ajduković podrazumijeva samo derogaciju značenja (pejorizaciju, pogoršanje značenja) i nju označava s $S\#$ (v. *ibid.*: 192–195 i v. analizu semantičke adaptacije hrvatskih talijanizama *patina* i *primadona* u poglavlju 11).

Novina u Ajdukovićevoj teoriji transsemantizacije uvodi se tvrdnjom kako su postojeće semantičke promjene nedeterminirane s polazišta konkretnog jezika u kontaktu i zbog toga uvodi dodavanje oznake modela i replike (m – model, r – replika), čime se povećava broj semantičkih promjena. Na taj način izam u usporedbi s modelom može imati isti broj značenja i nijansi značenja ($S0$), manji broj značenja ($S1Nm$) i nijansi značenja ($S1Fm$), te veći broj značenja ($S2Nr$) i nijansi značenja ($S2Fr$). Inovaciju u teoriji predstavlja suženje značenjskog polja replike ($S1Fr$), dok se suženje broja značenja replike prikazuje kao suženje broja značenja modela ($S1Nm$). Suženje polja značenja modela ($S1Fm$) i suženje polja značenja replike ($S1Fr$) razlikuju se u tome što $S1Fm$ podrazumijeva promjenu u kojoj izam ima manje nijansi značenja od modela, dok $S1Fr$ znači da replika ima uže značenje od modela, odnosno da je značenje u nekim svojim sastavnicama preciznije i specifičnije u određenom smjeru. Semantičke promjene proširenja broja značenja modela ($S2Nm$) i proširenja polja značenja modela ($S2Fm$) mogu se registrirati ukoliko se usporede različiti leksikografski opisi modela i njegovih semnih struktura (v. *ibid.* 195–196). Posljednje dvije promjene za ovaj rad neće biti relevantne, a primjere svih drugih semantičkih promjena v. u poglavlju 11.

Osnovnu jedinicu semantičke adaptacije predstavlja kontaktosem ili semantički kontaktom (семантическая контактема), što je svako formirano značenje i svaka nijansa značenja koju određena jezična jedinica, preuzeta iz jezika davatelja može sadržavati u jeziku primatelju (v. *ibid.*: 195). Ukoliko je samo jedno značenje ili nijansa značenja preslikano ili aktivirano u jeziku primatelju po dominantnim utjecajem jezika davatelja, onda kontaktosemem predstavlja samo to značenje ili nijansa značenja (v. *ibid.*). B. Tošović primjećuje da se u prikazivanju semantičkih promjena koristi korelacijski pristup (v. Tošović 2001: 123) jer se kombinacije semantičkih promjena pri posuđivanju elemenata iz drugih jezika zasnivaju na osnovnim pojmovima korelacijske lingvistike, kao što su odnos, relacija i korelacija. Između modela i replike (izma) postoji odnos u značenju, odnosno povezanost između semničkih struktura koje ih sačinjavaju i na temelju kojih se određuje tip transsemantizacije (v. Ajduković 2004: 217). Aktivaciju i preslikavanje možemo prikazati u semantičkom odnosu talijanskog modela *insalata* (v. Zingarelli 2012: s. v. *insalàta*) i hrvatske riječi *salata* (v. Klaić 2012: s. v. *salàta*). U hrvatskoj je riječi botaničko značenje "više biljnih podvrsta koje se jedu svježe, samo začinjene" i kulinarsko značenje "jelo pripremljeno na sličan način" preslikano iz talijanskoga jezika, dok je preneseno značenje "poderana, raščupana knjiga, kupusara", koje u talijanskome opisu izostaje, u hrvatskome jeziku aktivirano prema obličnoj sličnosti.

Određivanje unutarnjeg semantičkog sastava replike ovisi o leksikografskim opisima modela unutar sustava jezika davatelja i replike unutar sustava jezika primatelja. Za određivanje vrsta i tipova semantičke adaptacije nužno je uzeti u obzir i neujednačenost leksikografskih opisa značenja modela u jeziku davatelju i replike u jeziku primatelju zbog čega u različitim rječnicima mogu imati nejednaku distribuciju značenja ili njihovih nijansi. Tip transsemantizacije utvrđuje se pomoću rječničkih natuknica leksikografskih izvora, a u tom bi procesu trebalo nastojati prikupiti podatke analizirane rječničke natuknice iz različitih izvora te ih usporediti jer su razlike u rječničkim opisima neizbježne.

Primjer navedenih razlika u leksikografskim opisima, koje mogu dovesti i do drugačije analize tipova semantičke adaptacije, prikazat ćemo na primjeru hrvatske riječi *bagatela*, donoseći, redom, definicije *Novoga rječnika stranih riječi* B. Klaića i *Rječnika stranih riječi* V. Anića i I. Goldsteina, odnosno *Hrvatskoga jezičnog portala* (HJP-a):

bagatèla ž <mn. G bagatélā> tal. (*bagattella*) **1.** sitnica, malenkost, tričarija, nevažna, neznatna stvar; **2.** jeftina stvar; **3.** MUZ. kratak glazbeni komad lakšeg sadržaja; (...).

bagatèlla ž. **1. razg. a.** malo vrijedna stvar, jeftina roba; tričarija **b.** vrlo mala cijena (...); **2. glazb.** kratka instrumentalna skladba lakšeg sadržaja, ob. za glasovir (...).
□ tal. bagatella ≈ bagatta: sitnica < lat. bacca: bobica (...).

Dvije definicije iz različitih leksikografskih izvora usporedit ćemo s talijanskim modelom, odnosno s definicijom rječničke natuknice *bagattella* jednojezičnoga talijanskog rječnika N. Zingarellija:

bagattèlla o **bagatèlla** s. f. (...) **1.** Cosa frivola e senza troppa importanza (*anche iron.*): è inutile perder tempo con queste bagatelle (...); **2. (mus.)** Breve composizione musicale di struttura formale semplice; **3.** Gioco analogo al biliardo; **4.** Gioco di prestigio fatto coi bussolotti.

Usporedbom ustvrđujemo sljedeće adaptacije u semantici. U obje definicije dolazi do suženja broja značenja modela jer talijanski model ima još dva značenja (3. i 4.), povezana s dvjema igrama, koja nisu prenesena u hrvatske replike, što znači da navedenu promjenu značenja bilježimo s S1Nm. Prvo značenje talijanskoga modela odgovara prvome značenju Klaićeva opisa i djelomično prvome značenju Anić-Goldsteinova opisa. Drugo značenje talijanskoga modela u potpunosti odgovara značenju koje se povezuje s glazbom kod obaju hrvatskih opisa. U talijanskome jeziku ne postoji značenje jeftine robe i niske cijene robe, koje kod Klaića ima posebno značenje, dok u Anić-Goldsteinu formira nijansu jednog značenja. Na taj se način u Klaićevu opisu može ustvrditi širenje broja značenja replike (S2Nr), dok u Anić-Goldsteinovu opisu širenje polja značenja replike (S2Fr). Konačan opis semantičke adaptacije za istu bi riječ istoga jezika u jednome rječniku (Klaićevu) izgledao: S1Nm+S2Nr, dok bi u drugome (Anić-Goldsteinovu/HJP-u) izgledao: S1Nm+S2Fr. Za potvrde upotrebe ove riječi konzultirali smo *Hrvatsku jezičnu riznicu* i *Hrvatski nacionalni korpus* te ju u njezinom proširenom značenju naprema talijanskom modelu nalazimo u rečenicama poput: *Ne može me mučiti ta bagatela* ("sitnica, nevažna stvar") ili *Za bagatelu se kupi neuknjiženo*

zemljište ("vrlo niska cijena"). Primjere upotrebe ove imenice u množini nalazimo samo u značenju u sferi glazbe (npr. *Beethovenove Bagatele*).

Kao što je već spomenuto, proces aktivacije i/ili preslikavanja jezičnih elemenata iz jednog jezika u drugi dovodi do stvaranja semantičkih kontaktema, odnosno kontaktosemova. M. Radić-Dugonjić (v. Ristić – Radić-Dugonjić 1999: 47–53) navodi podjelu kontaktosemova prema funkciji. *Arhisem* je kontaktosem koji čini glavni dio jezgre značenja i oko kojega se stvara skupina riječi prema glavnome značenju, leksičkosemantička skupina, koja i unutar sebe posjeduje određenu hijerahiju. Naprimjer ekvivalentni hrvatski i ruski talijanizmi *viola/виола*, *trombon/тромбон*, *mandolina/мандолина*, *pijanino/пианино* i sl. imaju isti arhisem, "instrument". Nesamostalni dio semantičkog sadržaja koji nosi informacije o dodatnim individualnim obilježjima određenog leksema i koji ih razlikuje od drugih leksema koji pripadaju istom semantičkom gnijezdu naziva se *diferencijalni sem* ili *sem nižeg ranga*. U prethodno navedenim primjerima to bi bila obilježja poput "gudački", "puhački", "trzalački" i sl. Za postojanje jezgre semne strukture riječi potreban je neizostavan arhisem i samo jedan diferencijalni sem, a taj kompleks spada u primarni semantički sadržaj i naziva se *identifikator* (v. ibid.: 49). Sekundarni semantički sadržaj, odnosno semantičku periferiju čine *potencijalni* i *konotativni sem* (v. Ajduković 2004: 218). Potencijalni sem najčešće nije eksplicitno izražen u rječničkim definicijama, ali čini sastavni dio semnog potencijala jer pripada pragmatičnoj sferi, dok je konotativni sem funkcionalno obojen (v. ibid.: 47). Izmi mogu posjedovati i tercijarni semantički sadržaj koji čine semovi koji pojašnjavaju semantički sadržaj modela. Oni mogu biti *fakultativni* (imaju funkciju usporedbe), *upotrebni* (imaju funkciju lokalizacije ili određivanja vremena ili pripadnosti) i *potencijalni* (imaju funkciju preciziranja) (v. ibid.: 219). Tip transsemantizacije utvrđuje se raščlambom značenja riječi i utvrđivanjem integralnih (zajedničkih) i diferencijalnih (različitih) semantičkih obilježja modela i izma (v. ibid.). Budući da u kontaktološkoj analizi sve semove nastale pod utjecajem jezičnoga kontakta nazivamo *kontaktosemovima*, prema istome se principu semantička jezgra izma sastoji od arhikontaktosema i diferencijalnog kontaktosema, te potencijalnog kontaktosema i konotativnog kontaktosema (v. ibid.: 218). Osnovni semantički sadržaj modela, odnosno semantička jezgra modela, ali i sekundarni semantički sadržaj modela (različite vrste kontaktosemova) sačinjavaju tzv. kontaktološki identifikator.

Radi prikaza ovakve raščlambe i njene potkrjepe primjerom pokušat ćemo semantički raščlaniti talijanski model *affresco* i *mandolino* (v. Zingarelli 2011: s. v. *affresco*; *mandolino*)

i hrvatske (v. Klaić 2012: s. v. *frëska; mandolína*) i ruske replike (v. Krysin 2006: s. v. *фрѣска; мандолина*). Talijanski model *affresco* sastavljen je od arhisema "slika", diferencijalnih semova "zidna + na svježoj žbuci + naslikana bojama razrijeđenima u vodi", a ovaj kompleks primarnog semantičkog sadržaja čini identifikator. Hrvatski talijanizam *freska* preuzima isti arhikontaktosem "slika" i diferencijalne kontaktosemove "zidna + na svježem malteru, žbuci + izvedena vodenim bojama" uz potencijalni kontaktosem sekundarnog semantičkog sadržaja "obično velika". Ruski talijanizam *freska* također sadrži jednak arhikontaktosem "slika" i diferencijalne kontaktosemove "zidna + na svježoj žbuci + izvedena vodenim bojama".

Talijanski model *mandolino* sastoji se od arhisema "instrument", diferencijalnih semova "žičani + svira se prstima ili trzalicom", upotrebnih semova "nastao u Italiji + 15. stoljeće" te potencijalnog sema "predstavnik barokne glazbe". Hrvatski talijanizam *mandolina* sastoji se od jednakog arhikontaktosema "instrument" i diferencijalnih kontaktosemova "žičani + trzalački" uz potencijalne kontaktosemove "5 pari žica ugođenih u kvintama". Ruski talijanizam *mandolina* ima također jednak arhikontaktosem "instrument" s diferencijalnim kontaktosemovima "žičani + trzalački + s ovalnim tijelom". Primijenimo li i ovdje kriterije semantičke analize, ispada da se i hrvatski i ruski talijanizam adaptiraju suženjem značenjskog polja modela, zatim suženjem značenjskog polja replike (u hrv. "5 pari žica ugođenih u kvintama", u rus. "s ovalnim tijelom"), a to prikazujemo na sljedeći način: S1Fm+S1Fr. Talijanizmi *mandolina* i *мандолина* su egzotizmi, odnosno predstavljaju realiju svojstvenu talijanskoj kulturi za koju ne postoji ekvivalentan leksik u drugim jezicima ni potpuno odgovarajući predmet u izvanjezičnoj stvarnosti u posjedu drugih kultura. Zbog toga promjene u značenju do kojih dolazimo usporedbom semnih struktura talijanskoga modela i hrvatske i ruske replike ponovno svjedoče o ovisnosti rezultata analize o (ne)preciznosti leksikografskih opisa.

8. HRVATSKO-TALIJANSKI KULTURNI I JEZIČNI DODIRI

O hrvatsko-talijanskim vezama pisano je mnogo. Budući da nam je u ovome radu potreban samo okvirni pregled dodira hrvatske i talijanske kulture, odnosno slavenske i romanske na današnjem hrvatskom govornom području, donijet ćemo najvažnije natuknice koje opisuju

ovaj dugostoljetni proces. Kada se kroz povijest promatraju hrvatsko-romanski kulturni i jezični dodiri, primorski dio hrvatskoga govornog područja igra presudnu ulogu. Na tome su području ovi dodiri bili aktivni i snažni od samoga početka slavenizacije današnjega hrvatskog prostora. Kontinentalna je Hrvatska romanske utjecaje osjećala većinom posredno i zbog toga u mnogo manjem intenzitetu. Primorska se Hrvatska prema povijesnim uvjetima povezanim s romanizacijskim elementima u teritorijalnome smislu najčešće dijeli na tri dijela: 1. Istra, u kojoj se slavensko-romanski elementi prožimaju s germanskima; 2. Dalmacija, u kojoj je mletački utjecaj bio najdugotrajniji; 3. Dubrovnik, koji je zbog svoje političke autonomije na osobit način iskoristio ulogu posrednika između Istoka i Zapada (v. Sočanac 2004: 50).

Situaciju s vlastima na području jadranske obale obilježava promjenjivost i nestabilnost. Rimska se vlast na području Istre učvršćuje već na prijelazu između 2. i 1. st. pr. Kr. i otad na to područje utječe preko dvaju puteva – administrativnom preko osnivanja svojih kolonija, i religioznom pomoću širenja kršćanstva. U 1. st. pod rimsku vlast potpada i Dalmacija, a Dubrovnik dobiva status kolonije. Važno je napomenuti i zaslugu Rima u građenju cesta na tim prostorima, što je uvelike pomoglo povezanosti prostora, a samim time i komunikaciji među njegovim različitim dijelovima (v. *ibid.*: 51–52). Krajem 6. st. dolazi do slavensko-avarskih napada na ta područja i, iako im prvotno svrha nije bila zauzimanje teritorija, oni su dovodili do prodiranja slavenskog etničkog elementa u rimske provincije. Od 7. st. Bizantsko Carstvo na južnome hrvatskom primorju nastoji urediti odnose između slavenskog i romanskog stanovništva, čime bi potonjima osiguralo relativno normalan život na tom području, te je na taj način i jačalo njihov utjecaj i potpomagalo nova doseljavanja. Stupanj hrvatsko-romanskog prožimanja na jadranskom prostoru ovisio je o zemljopisno-političkim i etno-demografskim čimbenicima. Dok je slavensko stanovništvo obitavalo većinom na zaleđu i bavilo se poljoprivredom i stočarstvom, romansko se stanovništvo u gradovima bavilo trgovinom, pomorstvom i ribarstvom, zbog čega se upravo iz tih sfera djelatnosti od najranijih dodira preuzima velik broj romanskih riječi i termina (v. *ibid.*: 53). Pomorska je terminologija, naročito ona regionalna, otad pa sve do polovice 19. st. izrazito aktivno preuzimana iz romanskoga naslijeđa – prvo latinskog u narednjem vijeku, potom mletačkog u razdoblju mletačke vladavine, i kasnije talijanskog većinom zahvaljujući pomorskim školama u kojima je do kraja 1. svjetskog rata službeni jezik bio talijanski. Ž. Štepanić (2005: 249), govoreći o hrvatskom pomorskom nazivlju, navodi da se ti termini, fonološki i morfološki

dobro prilagođeni hrvatskome jeziku, no "iskrivljeni" prema romanskim modelima, ponekad nazivaju *noštromizmima* (*nostromo/noštromo* – "vođa palube"), poput riječi *škver* od *squero* ili *bordižati* od *bordeggiare*.

Sredozemlje se između 10. i 14. stoljeća našao u svojevrsnoj trgovačkoj revoluciji, koja je uvjetovala i onu jezičnu. Tada se počinju javljati brojni idiomi koji staju u opreku prema univerzalnim jezicima, latinskom i grčkom, te se postupno razvijaju u jezike koji su sposobni izraziti i prenijeti nove i dublje sadržaje osim onih potrebnih za praktično trgovanje. *Mletački jezik*, jezik tadašnje Mletačke Republike, jedan je od takvih jezika koji se razvio za potrebe trgovine, a kasnije je prerastao u jezik šire upotrebe u teritorijalnom i stilskom smislu. U 13. st. pod vlast Mletačke Republike, odnosno Venecije potpadaju svi istarski obalni gradovi, a kasnije u njezinu službu i unutrašnji nemletački dijelovi Istre. Na tom području s mletačkom vlašću supostoji i hrvatsko-ugarska vlast koja joj se suprotstavlja. Mletački se jezik širi u Istru i Dalmaciju već u 9. i 10. st., polako potiskujući autohtone romanske govore, no od 13. se stoljeća počinje prožimati s autohtonim lokalnim romanskim govorom usmene javne komunikacije u Dalmaciji, *dalmatskim*, a taj se utjecaj počinje povećavati s doseljnjem mletačkih obitelji (v. Raukar 1997: 61–62). Dalmatski jezik nestaje otprilike u 14. st. zbog slavenske etničke dominacije i nametanja mletačkoga jezika kao dominantnog romanskog idioma (v. Sočanac 2004: 69). Vlastela je u 14. st. znala i hrvatski i talijanski te su tada dvojezičnima ili višejezičnima bili i mnogi pučani (v. Muljačić 1962: 244, prema Sočanac 2004: 69). U 15. se stoljeću Dalmacija prodaje Veneciji i tim činom Venecija počinje gospodariti gotovo cijelom istočnom jadranskom obalom (v. Sočanac 2004: 70). Stanovništvo je bilo etnički miješano i dvojezično, pri čemu je mletački imao prestižni status jezika u gradskoj upravi i javnom životu te praktičnu vrijednost kao jezik trgovine na području cijelog Sredozemlja. Osim toga je mletački služio kao zajednički nadregionalni govorni jezik (*lingua franca*, v. poglavlje 5.1. *Diglosija*) koji je služio za komunikaciju različitih govornih zajednica na tome području (v. *ibid.*: 71). Mletački leksik obilježava pomorska i trgovačka terminologija, dok one poljoprivredne gotovo da i nema. Današnja je ribarska i pomorska sfera hrvatskoga jezika prožeta posuđenicama iz mletačkoga, npr. v. Klaić 2012: s. v. *bânda*², *bùcel*, *bùmpres*, *burdižati*, *cìma*¹, *fùšta*, *škòta*, *šěšula*, *škvêr*, *rěful*, *sărtije*, *tīmūn*, *paláda*, *pànār* i brojne druge. Od 15. st., kada mletački postaje široko rasprostranjen, počinje širiti i svoje upotrebne mogućnosti. Mletački je jezik na području svoga djelovanja postepeno počeo funkcionirati kao službeni jezik, a takvo stanje potrajalo je sve do 1797. godine, kada pada

Mletačka Republika. Tada Istru i Dalmaciju preuzima austrijska te nedugo nakon (1809) francuska vlast (v. ibid. 70).

Danas mletački (venecijanski) ima status jednog od talijanskih narječja, no za vrijeme mletačke vladavine nad Sredozemljem funkcionirao je kao službeni jezik toga područja. U mletačkome nije došlo do nekih inovacija karakterističnih za toskansko narječje, koje je čini osnovicu izgradnje suvremenoga talijanskog standardnog jezika. Među tima dvama narječjima postoje određene razlike u vokalizmu, kao npr. umjesto toskanskog *i*, u mletačkome stoji *e*, a nenaglašeni samoglasnik *e* poslije *l* i *r* nestaje, najčešće u infinitivima glagola: tosk. *ordinare* "naručiti" – mlet. *ordenar*; u mletačkome se gube završni glasovi *o* i *e* u sufiksima *-olo*, *-iolo*, *-iere*: tosk. *barcariolo* ("brodar, moreplovac") – mlet. *barcariol*, pa i danas u hrvatskome preko mletačkoga imamo (regionalne) nazive tipa *barkarijol*, zatim *facol* "rubac" (tosk. *fazzolo* – mlet. *fazzol*), *gondolijer* (tosk. *gondoliere* – mlet. *gondolier*) ili *kamarijer* "konobar" (tosk. *camariere* – mlet. *camarier*). Što se tiče razlika u konsonantizmu, u mletačkome se ozvučuju bezvučni međuvokalski suglasnici, koji u određenim slučajevima mogu i potpuno nestati, npr. *t > d*: (tela) *cerata* "voštano (platno)" > *cerada*, riječ koju se u hrvatskome upotrebljava u značenju nepromoćivog i voskom natopljenog ili premazanog platna za prekrivanje tereta, vozila i slično, ili *marinada* tosk. *marinata* – mlet. *marinada*. Nadalje se u mletačkome naprema toskanskom i standardnom talijanskom geminirani suglasnici nerijetko reduciraju, npr. tosk. *anno* "godina" – mlet. *ano*, te u mletačkome često ne dolazi do diftongizacije otvorenih samoglasnika *e* i *o*: tosk. *luogo* "mjesto" – mlet. *logo* ili *fogo* od tosk. *fuoco* "oganj" (v. ibid.: 88). U različitim rječnicima stranih riječi u hrvatskome jeziku ponekad pronalazimo i drugačije izgovorne i ortografske varijante za iste talijanizme, prema toskanskom, odnosno standardnom talijanskom, i mletačkom izgovoru. U Klaićevu rječniku tako nalazimo na leksem *koprifuoko* "policijski sat" prema standardnom talijanskom izgovoru modela *copri fuoco*, dok u Anić-Goldsteinovu rječniku istu riječ nalazimo kao *koprifogo* prema mletačkom *coprifogo*.

Unatoč teškim prilikama zbog turskih pohoda i pustošenja hrvatskih zemalja, u 15. i 16. stoljeću dolazi do procvata duhovnog stvaralaštva pod neosporivim talijanskim utjecajem. Na području Dalmacije razvija se bogat kulturni život, zahvaljujući sveučilištima u Bologni i Padovi, prema kojima su bili usmjereni hrvatski učenjaci, naročito nakon mletačkog uključivanja Padove u opseg svoje moći i utjecaja. Ondje su studirali mnogi hrvatski književnici i znanstvenici (npr. Juraj Šižgorić, Marko Marulić, Faust Vrančić), te se s

vremenom se počinju osnivati učilišta i na istočnoj obali Jadrana, počevši sa Zadrom. Učitelji su vrlo često bili stranci, poglavito oni iz susjedne Italije (v. *ibid.*: 77–78). Venecija postavlja Mlečane na sve visoke crkvene dužnosti, a za vrijeme njezine vladavine na hrvatska se područja doseljuju i brojni toskanski doseljenici, od kojih su se mnogi bavili trgovinom i bankarstvom, a sama je grana trgovine, koju je u potpunosti kontrolirala Venecija, u to doba postala najvažnijom djelatnošću (v. *ibid.*). Trgovci putuju donoseći ne samo robu već i nove spoznaje. Tada se usvaja npr. naziv tadašnje manje mjere za količinu, *soldo*. Osnovna mjerna jedinica za količinu bila je *libra*, čemu je odgovaralo 20 *soldi* i za koju se plaćalo 12 *denara*. *Soldo* danas u talijanskome jeziku i u regionalnom primorskom sloju hrvatskoga jezika, u kojemu se upotrebljava u obliku *solad/soldo/šoldo* ili u množini *soldi/šoldi*, označava novac općenito, nerijetko sitan novac. Susrećemo ga i u frazemima poput: *Poznan ga ka svoj šoldo* ("Poznajem ga jako dobro"), *Niman ni šolda* ("Nemam ni lipe") ili u izreci *Jedan šoldo ne rošta sam u žepu* ("Jedan novčić ne zvecka sam u džepu", odnosno "Za svađu je potrebno dvoje").

Mletački je jezik stoljećima služio kao *lingua franca* te je za njegovo širenje najvažnija bila njegova uloga u međukulturnoj komunikaciji koja se zasnivala na temelju društvene situacije te nije bilo veće potrebe za njegovo promicanje. Talijanski je jezik, bilo da se govori o mletačkom narječju ili onome toskanskom, usustavljenom književnom jeziku, prodro na gotovo sva područja društvene djelatnosti, dok je latinski ostao religioznim i liturgijskim jezikom te ga je talijanski potiskivao i u pravnoj sferi, zahvaljujući učenjacima školovanim na talijanskim prostorima. Onaj talijanski koji je prodirao kroz školovane pojedince bio je prvenstveno književni toskanski koji je predstavljao jezik kulture, dok je mletački bio jezikom svakodnevne komunikacije (v. *ibid.* 91). Ovisno o semantičkim sferama posuđenica možemo primijetiti i razliku u njihovoj prilagodbi u hrvatskome prema izgovoru modela, ovisno o tome jesu li preuzete iz toskanskoga ili mletačkoga narječja talijanskoga jezika. Tako naprimjer u književnoj sferi nalazimo pojam *maskerata*, koji u teoriji književnosti predstavlja pojam za pokladnu pjesmu i koji je oblika prema toskanskom *mascherata*. S druge strane u sferi svakodnevice, odnosno događaja, običaja i tradicija u svakodnevnom životu nalazimo riječ *maskarada* (izgovora i *maškarada/maškerada*), u značenju maskirane povorke i za koju možemo prepostaviti da je preuzeta preko mletačkoga *mascarada*. Prema takvim je varijantama razvidno je li određena riječ ušla u hrvatski jezik preko mletačkoga ili preko toskanskoga odnosno standardnoga talijanskoga. Tako za riječi regionalnoga sloja

poput *kacavida* "odvijač" (mlet. *cazziavide*, tal. *cacciavite*), *štriga* "vještica" (mlet. *striga*, tal. *strega*), *kužina* "kuhinja" (mlet. *cusina*, tal. *cucina*), *škartoc* "papirnata vrećica" (mlet. *scartozzo*, tal. *scartoccio*), *fritula* "uštupak" (mlet. *fritola*, tal. *frittella*), *balota* "lopta, kugla" (mlet. *balota*, tal. *pallone*) ili *štraca* "prnja, krpa" (mlet. *strazza*, tal. *straccio*) možemo primijetiti da su adaptirane prema izgovoru mletačkih modela. Regionalni ekvivalent za riječ "inat" nalazimo u obliku *dišpet* i *dešpet*, možda samo zbog promjene samoglasnika u izgovoru, a možda i prema različitim izgovorima mlet. *despeto* i tal. *dispetto*. U razgovornom je stilu relativno popularan naziv za Talijana *digić*, koji dolazi od glagola *dire* "reći, kazati" u prvome licu jednine prezenta *dico* "kažem", ali u mletačkoj varijanti *digo*, što je na tom govornom prostoru česta poštapalica. Iako tvore velik dio leksika primorskih dijalekata, venecijanizmi su prisutni i u današnjem standardnom hrvatskom jeziku. To potvrđuju riječi poput *geto*, *boca*, *kalež*, *orada* itd. (v. Klaić 2012: s. v. *gëto*, *böca*, *kälež*, *òrāda*).

Toskanski, dakle, nije bio nametnut, već se učio iz knjiga ili na školovanju u Italiji. Mletački se pojavio oko 1000. godine, i to u dvama varijantama – višoj i nižoj. Mletački se u toj situaciji, odnosno njegova viša varijanta, nametnuo kao nadregionalni jezik koji je jedini mogao funkcionirati i pismeno. Niža je, pak, varijanta mletačkoga funkcionirala u pomorskoj i trgovačkoj komunikaciji. Supostojanjem svih tih varijanata, autohtone istarske romanske i nadregionalne mletačke, koje su u suštini predstavljale srodne idiome različitog prestiža i mogućnosti uporabe, došlo je do proširene dvojezičnosti. Taj je jezik, *istroromanski*, predstavljao poseban jezični tip koji nije bio dijelom dalmatskoga ni mletačkoga (v. Sočanac 2004: 92–93). Danas se govori većinom na jugozapadnome dijelu Istre. S druge se strane na području Dalmacije, uz autohtoni dalmatski i uneseni mletački, stvara još jedan romanski jezik. Na dalmatinskim planinama živjeli su Vlasi, koji su govorili zapadno rumunjsko narječje. U doba kada se ta društvena skupina počinje spominjati u vrelima, već je u velikoj mjeri slavenizirana. U 15. stoljeću Vlasi prelaze u Istru, gdje su do danas sačuvali svoje narječje, tzv. *istrorumunjski*, većinom na sjeveroistočnome dijelu Istre. Skupine Vlaha koje su ostale u Dalmaciji s vremenom su odbacile svoj jezik i počele govoriti hrvatskim (v. ibid.: 93).

Od 18. st. uprava i školstvo u većini je primorskih hrvatskih krajeva bila podvrgnuta snažnoj talijanizaciji. Za vrijeme austrijske, a zatim i francuske uprave (nakon 1797) Istra, Dalmacija i Dubrovnik sve više ulaze u zajedničke povijesne tijekove, a Beč kao administrativno i kulturno središte ima veliku ulogu u posredništvu talijanizama u razne dijelove monarhije,

uključujući i sjevernu Hrvatsku, u koju su talijanizmi dotad ulazili isključivo posredstvom dijalekata primorske Hrvatske. Hrvatski se jezik postepeno uvodi u škole i upravu krajem 19. st. Afirmacijom hrvatskoga jezika kao službenoga jezika suvremene hrvatske države gubi se dvojezičnost u primorskoj Hrvatskoj, osim one u Istri kao graničnog područja. U lokalnim se govorima zadržava velik broj talijanizama te više ili manje talijanizirani primorski govori čine odrednicu lokalnoga identiteta, dok na razini službenog jezika države djeluje standardni hrvatski jezik (v. *ibid.*: 102). Zbog dugotrajnih, složenih i intenzivnih hrvatsko-romanskih, a kasnije hrvatsko-talijanskih kulturnih i jezičnih dodira, dolazi do snažnog intimnog i kulturnog posuđivanja. Dvojezičnost na razini zajednice ogleda se, između ostalog, i u prebacivanju kodova, odnosno prelaženju s jednog jezičnog sustava na drugi unutar istog diskursa, koje se može prikazati i na temelju brojnih primjera sačuvanih u hrvatskoj književnosti (v. Sočanac 2004: 218–254).

Osim pronicanja talijanskoga leksika u sve sfere života i u sve slojeve hrvatskoga jezika (usp. rezultate analize u poglavlju 10.1) dokaz dugotrajnih i intenzivnih hrvatsko-talijanskim dodirima je stupanj adaptacije većine talijanizama u hrvatskome jeziku. Osim fonološke i morfološke adaptacije, mnogo je talijanizma proširilo svoja značenja u broju ili opsegu. Prisutnosti polisemije kao dijakronijske pojave svjedoče riječi poput: *pošta*, *banda*, *favorit*, *fregata*, *galerija*, *kolona*, *marka*, *minijatura*, *tempo* te *banka* sa šest i *kampanja* s čak sedam značenja (usp. Klaić 2012: s. v. *pöšta*¹; *pöšta*²; *bânda*¹; *bânda*²; *favòrit*; *fregàta*; *galèrija*; *kòlōna*; *màrka*; *minijatúra*; *tèmpo*; *bànka*; *kampànja*). O uklopljenosti talijanizama u sustav hrvatskoga jezika svjedoči i produktivnost riječi, odnosno njihovo sudjelovanje u rječotvornim procesima, poput: *marinada* > *marinirati*, *marinat*, *mariniran*, *-a*, *-o*; *koncert* > *koncertirati*, *koncertant(ica)*, *koncertni*, *koncertantan*; *favorit* > *favoritkinja*, *favorizirati*, *favoritizam* i sl. Dodiri hrvatskoga jezika s talijanskim zbog teritorijalne i kulturološke bliskosti još uvijek su aktivni.

9. RUSKO-TALIJANSKI KULTURNI I JEZIČNI DODIRI

Unatoč tome što broj talijanizama u ruskome jeziku nije nipošto zanemariv i njihova upotreba zahvaća mnoge sfere života, što ćemo i dokazati u radu analizom rječničkih izvora, i što se proces preuzimanja talijanskih riječi i izraza ponovno i u podosta velikoj mjeri popularizirao

u ovome stoljeću, o rusko-talijanskim jezičnim vezama pisano je vrlo malo. Ono što je i pisano većinom je u obliku vrlo kratkih i suhoparnih članaka, a većina radova nastoji samo razvrstati talijanizme u semantičke sfere. Po pitanju rusko-talijanskih kulturnih i jezičnih dodira konzultirali smo nekoliko članaka i radova, svi su od njih recentnijih publikacija, od 2011. godine nadalje, iz čega možemo zaključiti kako su aktualne jezične tendencije ipak do neke mjere uspjele potaknuti jezikoslovce na bavljenje ovom temom.

Priroda kontakata između Rusije i Italije zbog teritorijalne daljine kroz povijest je većinom bila posredna i ticala se kulturnog posuđivanja za predmete i pojave za koji su preuzeti iz talijanske kulture i za čijim je imenovanjem u ruskome jeziku bila potreba (v. pojam *egzotizam* u poglavlju 6). U ruskom se već između 11. i 15. stoljeća počinje, zajedno s turskim, grčim, skandinavskim i ugro-finskim, pojavljivati i latinski leksik (v. Lukina 2011a: 71). Već se u srednjem vijeku preuzima talijanski leksik iz područja trgovine zahvaljujući plemenu Langobarda i njegovoj praksi razmjene dobara (v. Fedorova – Bolognani 2015: 75). Bankarska djelatnost u Italiji započinje već u 14. st. i djeluje posredstvom tada najvećih trgovačkih središta – Venecije, Genove i Livorna. U današnje je vrijeme dio tog leksika ostao negativno obojan zbog negativne konotacije koje je u sovjetsko vrijeme imao svaki oblik privatne trgovačke djelatnosti (usp. npr. *меркантильный*, koji uz "trgovački, komercijalni" ima i pejoriziranu nijansu značenja "materijalistički, koristoljubiv, škrt") (v. Bolognani 2011: 40 i Krysin 2006: s. v. *меркантильный*). U 15. i 16. stoljeću započinju intenzivniji kontakti između ruskog i talijanskog jezika, i to većinom posredstvom talijanskih arhitekata i umjetnika koje su pozivali ruski gubernatori i carevi da na njihovim prostorima grade dvorce i katedrale. Prvi majstori s talijanskoga područja u Rusiji nisu bili samo arhitekti i inženjeri, već i kovači i građevinari vojne opreme (v. Bolognani 2011: 39). Od kraja 16. do sredine 17. st. zapadnoeuropski su jezici, pa i talijanski, utjecali na ruski većinom posredstvom poljskoga jezika kroz prijevode (v. Galkina-Fedoruk et al. 2009: 49). Zbog toga su mnoge posuđenice iz tih jezika u ruski ušle pod poljskim fonetsko-morfološkim utjecajem. Takav je slučaj naprimjer s riječi *ночма* (polj. *poczta* < tal. *posta*), koja je u ruski jezik ušla nakon što je car Aleksej Mihajlovič 1669. godine osnovao instituciju pošte između Moskve i Poljske kako bi olakšao komunikaciju između centara moći. Preko pošte je u Rusiju počeo pristizati i strani tisak te se tada proširila i riječ *gazema*⁵ (v. Fedorova – Bolognani 2015: 76). Za vrijeme

5 Usp. Krysin 2006: s. v. *газета*. Gazeta je bila vrsta mletačkih malih kovanica u 16. st. na kojima je bila slika male svrake (tal. *gazza*, dem. *gazzeta*), a taj se novčani iznos davao za jedan primjerak novina.

vladavine ruskoga cara Petra I. Romanova (1682–1725), poznatoga po brojnim reformama s ciljem da europeizira Rusiju, količina prijevoda s poljskoga se smanjila, a pojačalo se neposredno posuđivanje iz zapadnoeuropskih jezika (v. *ibid.*). Sukladno Petrovim reformama ruski se jezik obogatio širokom zapadnoeuropskom terminologijom, naročito u području administracije, društvenog života, umjetnosti i književnosti, vojne i znanstvene terminologije te industrije. Posredstvom činovnika koji su obavljali službeno dopisivanje s europskim Zapadom brojne su se posuđenice inkorporirale u razgovorni ruski jezik (v. Šmelev 1977: 261). Pojava upotrebe izraza iz stranih jezika u tom se periodu toliko bila proširila da su tekstovi postali nerazumljivi prosječnom ruskom čitatelju pa je za velik broj riječi bilo potrebno opisno objašnjenje. Praksa pojašnjavanja stranih riječi rezultirala je, osim usvajanjem i utvrđivanjem u književnome jeziku velikog broja leksičkih posuđenica, i aktivizacijom određenih rječotvornih procesa u ruskome jeziku kako bi se izrazili pojmovi usvojeni sa Zapada (v. *ibid.*: 262). Smatra se da je četvrtina riječi stranog podrijetla u ruskome jeziku preuzeta upravo za vrijeme vladavine Petra I. (v. Galkina-Fedoruk et al. 2009: 49). Prema rječničkim podacima ruski je jezik od talijanskoga najviše preuzimao u razdoblju od 18. do 20. stoljeća (v. Saženina 2013: 152). Početkom 18. st. u ruski je jezik ušao velik broj posuđenica iz njemačkog, francuskog, nizozemskog i engleskog jezika, i to u sfere administracije, vojske, zanata, umjetnosti, domaćeg života i odjeće, lova, igara i zabave itd. (v. *ibid.*: 50). Rusku je aristokraciju u razdoblju 18.–19. st. fascinirala francuska kultura i francuski način života, pa je utjecaj francuskoga jezika u tom krugu i u književnosti bio na vrlo visokom stupnju te je preko njega u ruski ušlo i mnogo talijanizama. E. S. Lukina navodi neke od razloga zbog kojih je francuski bio jedan od glavnih jezika posrednika u talijansko-ruskom odnosu: zemljopisna bliskost talijanskog i francuskog područja, ekonomske i trgovačke veze među dvjema stranama te utjecaj talijanske kulture na francusku od 18. stoljeća nadalje uz međusoban utjecaj genetski srodnih jezika (v. Lukina 2011a: 74). Talijanska glazba i kazalište u rusku su kulturu i jezik ušli nakon 1730. godine preko salona carice Anne Ioannovne, kada su se u Rusiju pozivali talijanski glazbenici i skladatelji kako bi ruski dvor mogao osjetiti veličinu i raskoš europskih dvorova (v. Fedorova – Bolognani 2015: 73). Budući da se ti pojmovi tiču stručnog leksika, on je većinom i pasivan. Neke su riječi proširile značenje u druge sfere, odnosno prešle su u aktivni sloj leksika, npr. *мотив*, *темн*, *минор*, *партия*, *финал*... (v. Krysin 2006: s. v. *мотіве*; *темп*; *минор*; *партія*; *фінал*). Povodom proslave imendana Anne Ioannovne na ruskom je dvoru izvedena i prva opera,

talijanskoga skladatelja i na talijanskome jeziku (v. Bolognani 2011: 39). Velik broj posuđenica preuzetih u 18. st. iz zapadnoeuropskih jezika obilježava, nakon prilagodbe u ruskome jeziku, proširenje značenja na više sfera. Postoji malen postotak takvih talijanizama koji je, prelazeći iz jedne komunikacijske sfere u drugu, proširio svoja značenja i u procesu izgubio svoje prvotno značenje. Tako je naprimjer riječ *консерватория* krajem 17. st. označavala sklonište za siromahe, u kojima su se učili i zanati, dok je već u 18. st. počela označavati mjesto gdje se podučavalo isključivo glazbi. Riječ se počela aktivno upotrebljavati tek u 19. st. (Lukina 2011a: 71). Lukina (v. *ibid.*: 75) navodi kako postoje brojni talijanizmi koji u ruskome jeziku imaju okazionalni karakter te zbog toga nisu fiksirani u rječnicima. Zbog toga i zbog svoje nedovoljne adaptiranosti u jeziku smatraju se barbarizmima, unatoč tome što se aktivno upotrebljavaju u govoru, a potvrde o čestotnosti njihove upotrebe olakšava nam mogućnost provjere po internetskim pretraživačima. Trenutno se preuzimanje talijanizama većinom tiče sfere kulinarstva, čije je bogaćenje talijanizmima toliko aktivno da leksikografija često ne stiže uskladiti rječnike stranih riječi sa suvremenim tendencijama. Prvotno se talijanski leksik kulinarstva preuzimao samo unutar društvenih grupa koje su si mogle priuštiti obroke u talijanskim restoranima, putovanja u Italiju i kupovinu u talijanskim dućanima visoke mode te je leksik kulinarstva činio dio tzv. "glamuroznog" leksika (v. Bolognani 2011: 44). U ovome je trenutku situacija poprilično drugačija jer su recepti za talijanska jela postali dio masovne upotrebe. Određene riječi iz te sfere u rječnicima stranih riječi često nisu prisutne, dok je pri pretrazi u internetskim pretraživačima sasvim drugi slučaj pa na internetskom pretraživaču *Yandex* rezultiraju desecima milijuna rezultata (usp. npr. *тирамису, равиоли, макиато, капучино, болоньезе* itd. i njihove pravopisne varijante). Treba još i napomenuti utjecaj sjevernotalijanskoga mletačkoga dijalekta i na ruski jezik, a ne samo na hrvatski zbog teritorijalne bliskosti, pa u ruskome nalazimo na primjere poput *фора* i *фопо* (v. Krysin 2006: s. v. *фóра; фóпо*) prema mletačkoj izgovornoj varijanti talijanske riječi *fuori* "izvan" s pojednostavljenim skupom diftonga *uo* u *o*: *fora*.

Vrlo skromnim eksperimentalnim istraživanjem, koje nam je više služilo kao okvir za osobnu opću informiranost o aktualnim jezičnim procesima nego temeljem ozbiljnijeg i stručnijeg istraživanja, osvijestili smo si neke od brojnih pomodnih jezičnih procesa tvorbe riječi i izraza po uzoru na talijansku tvorbu ili na osnovi talijanskih modela, većinom u razgovoru s izvornim ruskim govornicima, od kojih su neki od njih i jezikoslovci, a neki i vladaju talijanskim jezikom na vrlo visokoj razini. Taj nam je način informiranja omogućio i da

izdvojimo neke nove posuđenice iz talijanskoga jezika (u obliku riječi, izraza ili načina tvorbe novih riječi) koje još nisu zabilježene u rječnicima. Podosta je popularno dodavanje na talijanske osnove ruskog sufiksa za deminutiv *-k-a*, koji je vrlo čest u ruskim rječotvornim procesima, primjerice *капучинка* od *cappuccino* ili *просечка* od *prosecco*. Također je u razgovornom stilu prisutna tvorba sa superlativnim sufiksom *-issimo* koji se dodaje na ruske osnove: *крутиссимо, красивиссимо, глуписсимо* ili čak *Теплиссимо* kao naziv tvrtke koja prodaje i montira staklenike. Potvrde tih tendencija pronašli smo na internetskoj tražilici *Yandex*. Kao pokazatelj stupnja adaptacije talijanizama u ruskome je i njihova produktivnost u stvaranju novih oblika i vrsta riječi, npr.: *салат* > *салатница, салатник, салатный, салатовый; макароны* > *макаронина, макаронный, макаронник* itd.

10. KONTAKTOLOŠKI RJEČNICI

Kontaktološki se rječnici razlikuju od etimoloških rječnika zato što ne donose povijesni razvoj riječi, odnosno njezinu etimologiju, kojoj je cilj rekonstrukcija izvornih oblika i značenja riječi, utvrđivanje vremena i izvora posuđivanja (tj. podrijetla neke riječi), nalaženje etimona (izvora riječi) u osnovi riječi, uspostavljanje veze između etimološki bliskih riječi te tvorbena i povijesno-fonetska analiza (v. Ajduković 2004: 263). Kontaktologija se bavi utjecajem jednog ili više jezika na leksik i strukturu drugog jezika te je za kontaktološke rječnike etimološki podatak početni korak u istraživanju jezičnih kontakata (v. ibid.).

Kontaktološki rječnik može biti izrađen prema teoriji transfera i tada je u njegovom središtu model koji se postupno adaptira na nekoliko jezičnih razina prelazeći u sustav jezika primatelja, čijim dijelom zatim postaje i dobiva konačan oblik i značenje (v. ibid.: 259). Može biti izrađen i prema teoriji aktivacije i preslikavanja, u čijem je onda središtu leksički izam, odnosno riječ u jeziku primatelju koja ima najmanje jedan samostalni kontaktom nastao pod utjecajem jezika davatelja (v. ibid.).

Rječnici se mogu podijeliti na rječnike identifikacije, kojima je cilj prikupiti i predstaviti korpus, i na rječnike adaptacije, koji nastoje formalizirati adaptacije izama na različitim jezičnim razinama (v. ibid.: 259–260). U kontaktološkim se rječnicima identifikacije prikupljaju i prikazuju podaci koji ulaze u rječnički članak nekog jednojezičnog rječnika ili rječnika stranih riječi te služe kao građa za istraživanje adaptacije ili klasifikaciju izama (v. ibid.: 260). Kontaktološki rječnici adaptacije donose značenje izama, njihov jezik davatelj i razvoj te prikazuju adaptaciju izama na različitim jezičnim razinama. Rječnici koji su u ovome istraživanju poslužili kao leksikografski izvor možemo svrstati u rječnike identifikacije.

10.1. *NOVI RJEČNIK STRANIH RIJEČI* B. KLAJČA

Hrvatski *Novi rječnik stranih riječi* koji je poslužio kao leksikografski izvor korpusa talijanizama u hrvatskome jeziku odabran je zbog svoje sadržajnosti, aktualnosti i najnovijeg datuma izdavanja među hrvatskim rječnicima stranih riječi. *Novi rječnik* predstavlja četrnaesto, nadopunjeno i u određenim segmentima izmijenjeno izdanje *Rječnika stranih*

riječi Bratoljuba Klaića, čije izdavanje kreće od 1951. godine. Rječnik obiluje primjerima iz klasične i hrvatske književne baštine te sadrži i izreke i klasične citate iz stranih jezika, koji se javljaju dijelom hrvatske kulture i jezične izražajnosti. Sve su riječi i natuknice koje se donose u izvornom obliku na stranom jeziku ispisane su kurzivom, a uključeno je i brojno strukovno nazivlje. S vremenom su promjene unesene i kod dijalekatskih romanizama za koje je, kako i sam Klaić navodi, potrebna preradba u smislu njihovih tumačenja, a to se odnosi na starije dalmatoromansko, mlađe mletačko te tršćansko podrijetlo posuđenica. Leksički, odnosno rječnički članak čine sljedeće sastavnice: 1. natuknica u osnovnom obliku i njoj pripadajući grozd (izvedene i srodne riječi koje povezuje ista etimologija); 2. gramatičke obavijesti; 3. etimologija; 4. leksikografska odrednica; 5. definicija; 6. primjer; 7. uputnice; 8. sintagma. U zoni etimologije nalazi se obavijest o podrijetlu i povijesti riječi koja se javlja nositeljicom leksičkoga grozda te o posredovanjima nekih jezika koje je moguće identificirati na putu od izvornoga jezika do usvajanja u hrvatski jezik. U lancu kontakata nerijetko se izostavljaju neki jezici posrednici ili čak izvorni jezik, a najčešće se navodi samo posljednji jezik u kontaktu. Semantička se značenja označavaju brojevima, dok se polja značenja označavaju slovima. Uz svaku se natuknicu navodi i primjer upotrebe pomoću kojega se i objašnjava njezino značenje i način upotrebe.

Iz rječnika su u sklopu našega rada izdvojene sve leksičke natuknice koje u svojem objašnjenju sadrže kvalifikator *tal.*, što označava njihovo podrijetlo u talijanskome jeziku ili put iz izvornoga jezika u hrvatski jezik kroz talijanski. Iz rječnika je izvađeno oko 3000 takvih rječničkih natuknica, uzevši u obzir brojne koje uz kvalifikator *tal.*, a neke i bez njega, nose kvalifikatore poput *dalmatorom.* (dalmatoromanski), *istrorom.* (istroromanski), *mlet.* (mletački), *tršć.* (tršćanski). Dalmatoromanski i istroromanski dijalekti su hrvatskoga jezika kojima je u temelju sustava romanska sastavnica, ili sastavnica mletačkog i tršćanskog dijalekta talijanskoga jezika. Iako se ti dijalekti označuju posebno u odnosu na talijanski jezik, mišljenja smo da je potrebno napomenuti kako riječi koje njima pripadaju potječu iz talijanskoga jezika ili dijalekta talijanske regije Veneto, pri čemu u velikom broju slučajeva predstavljaju samo izgovorne varijante talijanskih oblika. Primijetili smo kako velik broj regionalizama, žargonskih izraza i izraza drugih slojeva hrvatskoga jezika u ovome rječniku nije označeno kvalifikatorom. Zbog toga i zbog prethodno navedenog izostanka dosljednosti u prikazivanju lanaca jezičnih kontakata sve smo rječničke natuknice koje smo analizirali konzultirali s *Hrvatskim jezičnim portalom*, koji je, između ostalog, digitalizirana internetska

verzija *Rječnika stranih riječi* Vladimira Anića i Ive Goldsteina. Oko tri tisuće talijanizama izvađenih iz rječnika nastojali smo okvirno razvrstati u semantičke sfere, pri čemu je potrebno napomenuti da je postavljanje granica među određenim sferama u nekim kontekstima i za neke lekseme vrlo teško i uvjetno. Rezultati nam služe kako bi barem otprilike pokazali sfere prodiranja talijanskih elemenata u hrvatski jezik (i njegove vremenske, područne i funkcionalne slojeve), a oni su pokazali sljedeće:

18,2% talijanizama pripada sferi umjetnosti (glazba, kazalište/opera/balet, slikarstvo/skulptura/poligrafija, arhitektura, književnost, umjetničke tehnike/materijali/instrumenti, zlatarstvo), npr. glazb. *alla polacca, arija, bas, doloroso, kontradanca, kontrabas*; knjiž. *končeto, commedia dell'arte, cingareska, maskerata, sonet*; slik. *chiaroscuro, akvarel, karikatura, model, skica*; arhit. *arhitrav, balustrada, kupola, loda, portik* itd. Unutar sfere umjetnosti prednjači leksik iz područja glazbe sa 60%. Nadalje u korpusu ukupnog broja talijanizama 10,6% pripada sferi značenja prirodnih pojava, flore i faune (npr. *maestral, uragan, ariš, tartuf, origano, mandarina, šparoga, incun, brancin*); 6,6% talijanskim realijama⁶, odnosno nazivima i terminima iz talijanske povijesti i kulture (*dužd, gvelj, iredenta, tarantela, feragosto, karabinjer, trečento*); 5,6% sferi pomorstva i ribarstva (*tramata, mol, komodor, parangal*); 5,6% sferi izražavanja odnosa, osjećaja, raspoloženja, stanja, karakternih osobina i apstraktnih imenica (*sekantan, golozan, fakin, fufa, dišperan, đelozija, rabija, forca, kapric, ridikul*); 4,5% sferi tehničkih i prirodnih znanosti (*gabro, štuka, mandula, lamela, veronal, febrilan*); 4,2% izrazima za uzvike i druge više ili manje ustaljene oblike izražavanja reakcija, mišljenja, osjećaja i sl. (*ćao, bravo, ajme, basta, bis, adio*); 4,1% sferi kulinarstva (nazivi jela: *rižoto, njoki, brodet, fileti, karbonara, kroštule*; načini njihove pripreme: *marinada, salamura, lešo*; nazivi pića: *bevanda, refošk, prošek*); 3,7% sferi ekonomije, trgovine i bankarstva (npr. *kartel, kapara, rinfuza, valuta, žiro, neto, burza*); 3,2% sferi odjeće, obuće i mode (*kapa, kaput, dolčevit(k)a, borsalino, cokula, milaneze*); 2,7% onimima (*Blanka, Bela, Orlando, Ruđer*); 2,3% sferi sporta i igara (*regata, salto, domino, tombola, briškula*); 2,2% sferi katoličanstva (*kalež, kapela, papa, padre, lemozina*); 2,1% vojnoj sferi (*bombarda, plotun, karteč, breda*); te čak 24% sferi svakodnevice, odnosno sferi koja označava različite predmete, pojave, radnje i sl. koje čine dio svakodnevnog društvenog, obiteljskog i radnog života. Budući da je toliko velik udio

6 Ova sfera nije istovjetna prethodno opisanim egzotizmima, jer u sebe ne uključuje određene egzotizme (npr. *mandolina* i *piffero* uključeni su u sferu umjetnosti, odnosno glazbenih instrumenata).

talijanizama pronikao u sferu svakodnevnog života i njegove različite aspekte, tu smo skupinu podijelili na sljedeće podskupine s pripadajućim postotcima unutar nje: 31,9% kućanski predmeti i predmeti svakodnevne upotrebe (*alarm, bokal, boca, kredenac, kaciga, tabakera, cedulja, cerada, bićerin, padela, lavandin, madrac, portapak*); 26,4% svakodnevne radnje, ponašanja i postupci (*urlati, frigati, parlati, prešati, pofumati, zabeštiniti*); 13,1% funkcije u društvenom životu i profesije (*dotur, avokat, general, špacakamin*); 10,6% mjesta, prostori(je) i nastambe (*korzo, koridor, gajba, kamara, kužina, peškarija, oštarija, picerija, pijaca*); 8,4% administrativna sfera društvenog života (*dogana, afit, štambilj, frankotip, biljet, multa*); 4,7% alati i oruđe (*čavao, lokot, karika, kacavida, macola*); 3,7% običaji, tradicije i društveni događaji (*bal, korota, funeralije, fešta*); 1,2% međuljudski i obiteljski odnosi (*nono, konjad, kuđin, kumpanj, šantol, fameja*).

Talijanizmi pronađu u sve sfere života u hrvatskome jeziku te se za neke više ni ne osjeća da su posuđene, a za neke ne postoji ni ikakav drugi ekvivalent (usp. npr. *kamin, pršut, boca, salveta, salama, lokot, kaput, madrac, karika*). U određenim su slučajevima i ekvivalenti talijanizmima također talijanizmi, npr. *kompas/busola/kalamita* ili *lokot/katanac*. Zanimljivo je napomenuti i da određene realije koje predstavljaju egzotizme hrvatske kulture nose nazive nastale od talijanskih modela, npr. *balun, kažun, maneštra*.

Imenice kao vrste riječi očigledno prednjače u posuđivanju, no prisutne su i druge vrste riječi, naročito u regionalnom sloju i nastale produktivnošću u jeziku primatelju – glagoli (*skicirati, impostirati, manjkati, kاپirati, kontati, gustati*), pridjevi (*studijski, salonski, denjozan, žvelt*), brojevi (*milijun, zero*), prilozi (*finalmente, jušto*), prijedlozi (*šoto*), uzvici (*ajme, kašpita, šu*), veznici (*magari, anke*) te čestice (*đal/già*), koje u Anić-Goldsteinovu rječniku nisu potvrđene. Kao što je već spomenuto, talijanizmi pokrivaju mnoge slojeve i stilove hrvatskoga jezika. Mogu se potvrditi u aktivnom i pasivnom sloju leksika (*gvardija, kondotjer, fijorin*), u regionalnom i dijalektalnom sloju, za što smo imali već brojne potvrde; te u funkcionalnim stilovima, npr. u razgovornom stilu – *faca* ("lice, (važna) osoba" od *faccia*), *čuza* ("zatvor" od *chiuso*), *murija* ("policija" vjerojatno od *mura*), *gajba* ("stan, soba" od *gabbia*), *duja* ("dvojka kao ocjena" od *due*). Ove su riječi vrlo dobro prilagođene sustavu hrvatskoga jezika, za razliku od nekih uskospecijaliziranih termina u znanstvenom stilu (*chiaroscuro, commedia dell'arte, concerto grosso*), koji su u izvornom obliku.

10.2. TOLKOVYJ SLOVAR' INOJAZYČNYH SLOV L. P. KRYšina

Ruski *Tolkovyj slovar' inojazyčnyh slov* L. P. Kryšina objavljen je 2006. godine kao nadopunjeno izdanje prethodno objavljenog istoimenog rječnika iz 1998. godine, a sadrži preko 25000 riječi i sintagmi. Naprema staromu u ovome se izdanju, osim nadopunjavanja novima i/ili još u rječnicima nefiksiranima riječima stranog podrijetla, nadopunila i gramatička i stilistička informacija o leksemima, njihovi etimološki podaci te sfere tvorbenih i semantičkih analogona. Rječnik sadrži podatke o značenju, podrijetlu i načinu upotrebe riječi proisteklih iz stranih jezika. Za razliku od enciklopedijskih rječnika, koji ne opisuju riječi, već pojave, stvari i procese koje one označavaju, ovaj rječnik nosi naziv *толковый*, odnosno "objasnidbeni". To znači da, osim podataka o etimologiji riječi stranoga podrijetla, rječnik daje podatke o značenju riječi i njihovom smislu u sustavu ruskoga jezika, njihova gramatička, ortoepska i stilistička obilježja koja ukazuju na normativnu upotrebu riječi, potkrepljujući sve to primjerima uobičajenima u upotrebi u ruskome jeziku. Rječnik također sadrži tvorbene varijante nastale od navedenog leksema, čime se prikazuje motiviranost riječi te njezina proizvodnost u jeziku, te frazeološke konstrukcije i ustaljene termine sastavljene od toga leksema. Osim toga navode se i povijesno-kulturni podaci o onome što leksem označava, čime se nerijetko rasvjetljuju uvjeti i uzroci preuzimanja određene riječi ili jezične konstrukcije u ruski jezik. L. P. Kryšin u uvodnome dijelu, u kojemu objašnjava zadatak rječnika, skreće pozornost na imenovanje i određivanje rječnika ne kao rječnika stranih riječi, već kao rječnika riječi iz drugih jezika (v. Kryšin 2006: 6). Razlika se prikazuje u upotrebi pridjeva *иноязычный* umjesto *иностранный*, gdje drugo značenje naglašava podrijetlo iz druge države, drugoga kraja, što ne pogoduje označavanju internacionalnih pojmova. S druge strane značenje prvog pridjeva naglašava podrijetlo iz drugoga jezika, odnosno označava leksik koji nema izvorno podrijetlo u matičnom jeziku (u ovome slučaju ruskom), neovisno o političkim i sličnim granicama. Što se tiče sastava rječnika, on sadrži većinom riječi koje su ušle u ruski jezik od 18. stoljeća nadalje, a u sebe uključuje najaktivniji leksik koji se upotrebljava i uobičajen je kod većine govornika ruskoga jezika. Leksička se natuknica sastoji od sljedećih elemenata: 1. leksem u svojem osnovnom obliku; 2. podaci o izgovoru; 3. gramatički podaci o riječi; 4. etimološki podaci; 5. stilistička informacija; 6. tumačenje riječi; 7. primjeri upotrebe riječi; 8. tvorbeni derivati; 9. ustaljeni izrazi s navedenom riječju; 10. enciklopedijski podaci o realijama koje riječ označava; 11. analogne riječi bliske i povezane

po smislu, odnosno one koje se potpadaju u istu tematsku ili terminološku grupu. Ukupnost svih ovih podataka (od kojih su obavezni samo oni pod rednim brojevima 1, 3, 4 i 6, dok su ostali fakultativni) osim što daje informaciju od podrijetla riječi, njezinome putu i razvoju te načinu njezine upotrebe, daje i sliku o razini njezine adaptiranosti u sustavu ruskoga jezika. Na stupanj prilagođenosti u jeziku naročito ukazuje npr. tvorbeni aktivnost riječi i njezina dodatna značenja koja su rezultat integriranosti u jezik, a zatim i proširivanja njezina značenja.

U ovome smo se rječniku koncentrirali isključivo na rječničke članke koji sadrže kvalifikator *um.*, što označava podrijetlo riječi ili konstrukcije u talijanskome jeziku. U cjelokupnome je rječniku izvučeno oko 620 takvih natuknica, što čini otprilike 2,5% rječničke baze. Kod velikog je broja takvih natuknica talijanski jezik samo jedan od jezika u kontaktnom lancu, što znači da su te posuđenice preuzete u velikom broju slučajeva posrednim putem. Izvučene riječi i jezične konstrukcije nastojali smo razvrstati u određene tematske sfere i dobili smo sljedeće rezultate (za sve primjere usp. Krysin: 2006): umjetnosti pripada oko 44% ukupnog broja talijanizama, a od tog opsega najveći dio pripada sferi glazbe, oko 45% talijanizama povezanih s pojmovima umjetnosti (npr. *адажио, каватина, виолончель, интермецо, кантабиле, пастиччо*). Pod značenjsku sferu koja pripada kazalištu, operi i baletu spada 8,6% (*арабеск, балерина, комедия*); slikarstvu, skulpturi i poligrafiji oko 7,7% (*марина, карикатура, паскалья*); arhitekturi 11,6% (*балкон, лоджия, кампанила*); književnosti 9,3% (*новела, терцина, травестия*); umjetničkim tehnikama, materijalima i instrumentima 16,6% (*альфреско, бодони, смальта*); te zlatarstvu oko 1,2% (*карат*).

Semantičkoj sferi ekonomije, bankarstva i trgovine pripada oko 7,2% ukupnog broja talijanizama u rječniku (*ависта, брутто, валюта, жирант, делькредере, конто*); leksiku kulinarstva oko 2,8% (*макарони, пицца, салями, равиоли*); leksiku povezanom s odjećom, obućom i modom oko 2,5% (*джинсы, кальсоны, ротонда*); vojnom leksiku oko 2,5% (*бригада, гвардия, берсальер*); morskom i pomorskom leksiku oko 2,7% (*барка, галера, регата*); leksiku sporta i igara također oko 2,7% (*гамбит, каприоль, ракетка*); leksiku povezanim s talijanskim realijama, odnosno s talijanskom kulturom i povijesti te talijanskim načinom života pripada oko 11,7% (*вендетта, гибеллины, остерия, синьора*); sferi prirodnih i tehničkih znanosti 4,5% (*брекчия, гал, фермион, кардан*); sferi prirodnih pojava te flore i faune 7,7% (*сирокко, бора, болонка, лаванда, помидор*); leksiku povezanim sa svakodnevicom, odnosno s predmetima, pojavama, radnjama i sl. koje čine dio svakodnevnog

društvenog, obiteljskog i radnog života pripada oko 9,8% (*автострада, газета, карнавал*); sferi katoličanstva pripada 0,9% (*капуцин, фра, падре*) te izrazima za uzvike te stavove i emocije također 0,9% (*брависсимо, баста*) od ukupnog broja talijanizama izvučenih iz rječnika. Kao primjer karakternih osobina pronašli smo samo jedan primjer – *педант*, koji čini tek 0,1% talijanizama u proučavanome rječniku.

Unutar izdvojenih talijanizama nesumnjivo prednjače imenice kao vrsta riječi, što odražava pretežno funkciju imenovanja pri najvećim dijelom kulturnom posuđivanju. Mnogo manje su prisutni glagoli (*инкассировать, бастовать, камуфлировать, франкировать*) i pridjevi, većinom nastali produktivnošću u jeziku (*масочный, мозаичный, салонный, лавинный*). Prema rječničkim je opisima gotovo polovica talijanizama preuzeta posrednim putem. Jezici koji sudjeluju kao jezici posrednici u lancu kontakata između talijanskoga i ruskoga jezika najčešće su francuski i njemački te u manjoj mjeri engleski i poljski jezik. U slučajevima u kojima riječ nije izvorno talijanska, već je talijanski jezik u ulozi posrednika i/ili posljednjeg jezika u lancu kontakata, riječ većinom dolazi iz latinskoga jezika, rjeđe iz grčkoga i arapskoga. Osim naziva koji označavaju način izvođenja nekog umjetničkog djela i prema metonimijskoj promjeni i samo to djelo, npr. *ларго, каденция* ili *стаккато*, većina riječi ima samo jedno značenje. Nalazimo riječi i s dvama (npr. *новелла, сбир*), trima (*гондола, сценарий, карабин*) ili četirima značenjima (*мозаика, маска*), a najviše značenja imaju riječi *альт, почта, салон* s pet i *модель* s čak sedam značenja.

U sljedećoj ćemo tablici donijeti usporedne rezultate analize raspodjele talijanizama prema semantičkim poljima u hrvatskome i ruskome jeziku. Postoci se odnose na ukupan broj talijanizama u opisanim leksikografskim izvorima, što za hrvatski jezik iznosi oko 3000, a za ruski oko 620.

SEMANTIČKA SFERA	HRVATSKI JEZIK	RUSKI JEZIK
SVAKODNEVICA	24%	9,8%
UMJETNOST	18,2%	44%
PRIRODNE POJAVE, FLORA I FAUNA	10,6%	7,7%
TALIJANSKE REALIJE	6,6%	11,7%
POMORSTVO I RIBARSTVO	5,6%	2,7%
APSTRAKTNE IMENICE, ODNOSI, OSJEĆAJI, RASPOLOŽENJA, STANJA, KARAKTERNE OSOBINE...	5,6%	0,1%
TEHNIČKE I PRIRODNE ZNANOSTI	4,5%	4,5%
IZRAZI ZA UZVIKE, REAKCIJE, OSJEĆAJE...	4,2%	0,9%
KULINARSTVO	4,1%	2,8%
EKONOMIJA, TRGOVINA I BANKARSTVO	3,7%	7,2%
ODJEĆA, OBUĆA I MODA	3,2%	2,5%
ONIMI	2,7%	—
SPORT I IGRE	2,3%	2,7%
KATOLIČANSTVO	2,2%	0,9%
VOJNI TERMINI	2,1%	2,5%

11. ANALIZA SEMANTIČKE ADAPTACIJE TALIJANIZAMA U HRVATSKOME I RUSKOME JEZIKU

Nadovezujući se na prethodno iznesene teorije, u ovome ćemo poglavlju pokušati analizirati nekoliko talijanizama u hrvatskome i ruskome jeziku prema semantičkim sferama, putevima posuđivanja i stupnju usvojenosti. Talijanizme koje smo odabrali za analizu su oni koji su prisutni u oba proučavana jezika i koji su nastali prema istim modelima u talijanskome jeziku. U procesu odabira isključili smo određene uskospecijalizirane termine nekih sfera, npr. glazbene, jer nam u ovome slučaju nisu toliko atraktivni.

Analiza se donosi na temelju podataka iz dvaju prethodno opisanih rječnika (*Novi rječnik stranih riječi* Bratoljuba Klaića iz 2012. godine i *Tolkovyj slovar' inojazyčnyh slov* L. P. Krysin iz 2006. godine). U opisima će se Klaićev rječnik označavati kraticom KL, a Krysinov kraticom KR. Podaci izvučeni iz navedenih rječnika usporedit će se s hrvatskim internetskim rječnikom, *Hrvatskim jezičnim portalom*, koji je, između ostalog, digitalizirana internetska verzija *Rječnika stranih riječi* Vladimira Anića i Ive Goldsteina i koji će se u opisima označavati kraticom HJP. Pri određivanju čestotnosti i upotrebe nekih značenja talijanizama u ruskome jeziku konzultirat će se i ruski internetski korpus, *Nacional'nyj korpus russkogo jazyka* te ruski internetski pretraživač *Yandex*, a u hrvatskome *Hrvatska jezična riznica* i *Hrvatski nacionalni korpus*.

Analiza semantičke adaptacije talijanskih posuđenica u hrvatskome i ruskome jeziku učinit će se po uzoru na teoriju transsemantizacije Jovana Ajdukovića, koja je iznesena u poglavlju 7.1. Analizirat će se većinom talijanizmi u hrvatskome i ruskome jeziku koji su nastali od jednakih modela te će se usporediti načini semantičke prilagodbe istih talijanskih riječi u različitim, no genetski srodnim jezicima i pod različitim uvjetima jezičnih kontakata. Kako bi se mogla provesti analiza semantičke adaptacije, koristit će se i relevantan jednojezični talijanski rječnik, *Vocabolario della lingua italiana* Nicole Zingarellija iz 2012, koji će se u opisima ponekad označavati kraticom NZ. Određene podatke o leksičkim natuknicama koji u ovome radu i za ovu analizu nisu previše relevantni, poput gramatičkih podataka, izgovornih varijanata ili primjera i ustaljenih sintagma u kojima se riječi upotrebljavaju, ispustit ćemo i zamijeniti s (...) radi ekonomičnosti i preglednosti rada.

11.1. Primjeri semantičkih promjena talijanizama u hrvatskome i ruskome jeziku

Prethodno navedene podjele semantičkih promjena prema povezanosti značenja i modela i replike prema T. E. Hopeu i R. Filipoviću (v. poglavlje 7. *Adaptacija modela na semantičkoj razini*) možemo oprimirati s nekoliko talijanizama u hrvatskome i ruskome jeziku s kojima smo se susreli u istraživanju i u kojima su se značenja razvila na temelju elipse, metafore i metonimije. Hrvatska je riječ *pikolo* i ruska riječ *пиколо*, pri čemu obje u svojim značenjima povezanim s glazbom označavaju glazbeni instrument malih razmjera, najmanji u svojoj vrsti i najčešće flautu ili violinu, zapravo eliptičan oblik talijanskih izraza *flauta piccolo*, *violina piccolo*. Eliptičnost uočavamo i u ruskim izrazima iz sfere bankarstva, trgovine i financija poput *ностро*, koji dolazi od talijanskoga izraza *nostro conto*, čiji jednak, ortografski neprilagođen oblik nalazimo i u hrvatskome, te *лопо* od talijanskoga *loro conto*. U svim navedenim slučajevima elipsa nije rezultirala promjenom značenja, već se značenje jednog dijela fraze prenijelo na drugi dio pri ispuštanju prvog dijela. Promjena značenja, i to njegovo suženje u polju, može se ustvrditi jedino u slučajevima u kojima hrvatska riječ *pikolo* i ruska *пиколо* označavaju isključivo flautu najmanje veličine, ne uključujući sve ostale instrumente na koje bi se riječ mogla odnositi.

Metafora kao semantička promjena sličnosti između značenja modela i replike prisutna je u ruskome talijanizmu *звардия*. Ruski talijanizam je, uz sužavanje polja značenja naprema talijanskomu modelu jer podrazumijeva samo najbolju, odabranu vojsku, razvio i preneseno značenje "najbolji dio neke društvene grupe". Istu semantičku promjenu uočavamo i u riječi *баталия*, u kojoj se uz značenje "borba" u svim smislima razvilo i metaforičko značenje "glasna svađa" (*каждым вечером происходила трагическая баталия с матерью*). U ruskoj riječi *сарделька* dogodila se zanimljiva metaforička promjena značenja prema kojoj je oblik riječi preuzet od talijanske riječi za vrstu ribe *sardella*, a označava debelu kratku kobasicu, možda prema sličnosti po obliku. Metaforu u hrvatskim primjerima možemo uočiti u već navedenom primjeru riječi *salata* u značenju "poderana, raščupana knjiga, kupusara", zatim npr. u riječi *arsenal* kao "velika i raznovrsna količina nečega, velika zaliha" (*arsenal financijskog muljanja*), *pikula* kao "sitan novac" (*nemam ni pikule*) ili *štraca* kao "onaj koji je bez karaktera" (*nazvao je tužiteljicu običnom štracom*). U hrvatskome je metaforička promjena značenja vidljiva npr. i u talijanizmu *gajba* koji se, osim značenja krletke i kaveza,

upotrebljava i u značenju stana ili sobe, i koji će nam u daljnjem tekstu poslužiti i za analizu semantičke adaptacije.

Semantičku promjenu metonimije, koja se temelji na povezanosti značenja između modela i replike, uočavamo u sljedećih nekoliko primjera. U hrvatskome jeziku to je npr. regionalizam *barba* (tal. "brada") u značenju "stric, ujak", odnosno "stariji čovjek" prema povezanosti s bradom kao fizičkim obilježjem starijih muških osoba. Usto možemo napomenuti i hrvatski, ali i ruski talijanizam *marengo/мапенго*. Oni označavaju tamnu tkaninu sa svjetlijim dlačicama koje čine sivi odsjaj, a ime je dobila prema talijanskome gradu Marengu iz kojega se nabavljala. U ruskome je prema istoj semantičkoj promjeni ime dobila tkanina *болонья* (prema talijanskome gradu Bologni) i odjevni komad *джинсы* (posredstvom engleskoga jezika u kojemu je oblika *jeans*, ali prema talijanskome gradu Genovi). Prema Bologni je u hrvatskome jeziku u upotrebi i metonimijski izraz *bolonja* prema Bolonjskom procesu, procesu reforme obrazovnog sustava u nekim zemljama Europe (*studirati po bolonji*). Ista se semantička promjena značenja dogodila i u riječi *faca* prema talijanskome *faccia* u značenju "(važna) osoba" (*U jednom periodu si bio faca, no vrijeme te pregazilo*). Metonimiju uočavamo i pri nazivanju umjetničkih djela prema tehnikama njihove izrade ili njihova izvođenja, npr. hrv. *akvarel, tempera*; rus. *кода, ария*, ili pak pri nazivanju umjetnika prema tehnici njegova izvođenja, npr. hrv. *bariton, sopran*; rus. *альт, бас*, u smislu pjevača i pjevačica koji pjevaju tim glasovima (*u programu nastupaju soprani; мужской бас закричал*).

11.2. Analiza transsemantizacije

Za analizu transsemantizacije talijanizama u hrvatskome i ruskome jeziku većinom smo nasumičnim odabirom odabrali neke riječi iz hrvatskoga i ruskoga rječnika stranih riječi koje proizlaze iz istih talijanskih modela. Te smo riječi odabrali kako bismo za talijanizme s istim modelima, odnosno istim arhisemovima mogli usporediti stupanj semantičke adaptacije u dvama različitim jezicima i većinom pod drugačijim uvjetima međusobnih kontakata te pomoću okvirnih rezultata zaključiti o (ne)aktivnosti tih kontakata te njihovim posljedicama u jezicima primateljima.

Havarija/авария

KL: **havàrija/avàrija** ž. tal. (*avaria*) **1.** oštećenje, kvar broda, aviona, vagona, motora, struga i sl.; **2.** u pomorskom pravu – šteta i izvanredni rashodi koji se tiču broda ili tovara, prouzročena havarijom; **3.** kvar, šteta, neuspjeh, brodolom; (...).

U HJP-u prvo značenje podrazumijeva isključivo nesreću broda, brodolom, te se navodi i posebno značenje "nesreća u prometu", dok se posljednje KL-a klasificira kao preneseno: "životni brodolom, neuspjeh". U HJP-u je također prikazat različit put posuđivanja: njem. < tal. < arap.

KR: **авáрия**, и. ж. [ит. *avaria* < араб. 'awâr повреждение]. Повреждение какого-н. механизма, машины, устройства во время работы, движения. (...)

Talijanski model *avaria* nosi tri značenja – štete na brodu ili njegovom teretu, štete na teretu i pri kopnenom prijevozu te mehaničkog kvara. Ruska replika suzuje broj značenja te se pod njezinim jedinim značenjem objedinjuju dva značenja talijanskoga modela, ali replika ne sadrži sve nijanse tih značenja modela. Dakle ruski talijanizam proširuje polje značenja replike, ali i suzuje polje značenja modela, a transsemantizaciju prikazujemo: S1Nm+S1Fm+S2Fr. Hrvatski talijanizam sadrži sva značenja talijanskoga modela s ponešto drugačijom raspodjelom, naročito ovisno o leksikografskom opisu. U hrvatskome talijanizmu samo se nijansa značenja suzuje jer se izostaje potencijalni sem "mehanički kvar" te osim toga dobiva i novo, preneseno značenje životne nesreće ili neuspjeha (*pjesma je pretrpjela manju havariju u studiju*). Uzevši sve u obzir, transsemantizaciju prikazujemo: S1Fm+S2Nr.

Bastati/бастовать

KL: **bàstati** gl. nesvrš. (...) tal. (*bastare*) **1.** dostajati, biti dovoljno; **2.** smjeti, usuđivati se, biti hrabar, odvažan, sposoban; (...); **3.** polaziti za rukom, ići od ruke, uspijevati; (...).

Na Hrvatskome jezičnom portalu postoji samo natuknica *basta* u značenju uzvika "dosta!".

KR: **бастовáть** (...) [<нем. *Basta* < ит. – см. *Basta*] Прекращать работу с целью выполнения каких-н. Требований. (...)

Prema ovim je rječničkim definicijama hrvatski glagol *bastati* nastao od talijanskoga glagola *bastare*, dok je ruski glagol *бастовать* nastao od talijanskoga uzvika *basta!* u značenju „dosta, gotovo“ i posredstvom njemačkoga jezika. Značenje glagola *bastare* u talijanskome rječniku odgovara prvome i djelomično drugome značenju hrvatskoga rječnika (u smislu „biti sposoban“) i ne odgovara značenju ruskoga rječnika. Treba napomenuti kako korpusi ne potvrđuju postojanje ovoga glagola u hrvatskome jeziku, već samo uzvika *basta!* (*ljutito je odbrusio: "Basta!"*), no on je čini dio regionalnoga sloja, za što u KL-u izostaje kvalifikator uz odgovarajuću natuknicu. U hrvatskome se glagolu *bastati* dogodilo suženje broja značenja modela, zatim proširenje polja značenja replike i proširenje broja značenja replike. Ruski je značenje glagola *бастовать* razvio prema uzviku, određivši ga u točno određenom smislu koje bi bilo „štrajkati, obustaviti rad iz protesta“ (*рабочие готовы снова бастовать*). Opis semantičke adaptacije za hrvatski bi jezik prema talijanskome modelu *bastare* izgledao: S1Nm+S2Fr+S2Nr, dok bi za ruski prema modelu *basta* izgledao: S1Fr. U ruskome je jeziku ovaj glagol i podosta produktivan te tvori svoj vidski parnjak *забастовать* i imenicu *забастовка* "štrajk".

Batalja/баталія

KL: **bàtalja** (...) ž. (...) tal. (*battaglia*) bitka, boj, borba; isto i **bàtālīja**; (...).

U HJP-u se ova leksička natuknica jednako definira uz kvalifikator *reg.* (regionalno).

KR: **бата́лия**, и, ж. [польск. *batalia* < нем. *Bataille* < фр. *bataille* < ит. *battaglia*] **1.** *устар.* Сражение. (...) **2.** *перен. разг. шутл.* Шумная ссора. (...)

U Zingarellijevu rječniku pod natuknicom *battàglia* navedeno je pet različitih značenja, od kojih 1. odgovara prvome značenju u ruskome jeziku i jedinome značenju u hrvatskome. Ostala četiri značenja odnose se na figurativno značenje borbe, na propagandnu kampanju, na gomilu vojnika te na polifonu glazbenu skladbu. Semantička prilagodba ovoga talijanizma u hrvatskome jeziku prolazi kroz suženje broja značenja (S1Nm), dok u ruskome kroz suženje broja značenja pa proširenje broja značenja (S1Nm+S2Nr). Iz ovoga je primjera u ruskome jeziku vidljiv lanac kontakata koji je u potpunosti ili u svojim segmentima relativno čest u posrednom procesu posuđivanja iz talijanskoga u ruski jezik.

Firma/фирма

KL: **firma** ž. (...) tal. (*firma*: „potpis“ iz lat. *firmare*: „učvrstiti, potvrditi“; *firmus*: „jak, čvrst, postojan“) **1.** poduzeće, tvrtka; **2.** naziv nekog posla, dućana; **3.** KAT. sakrament potvrde, konfirmacija, krizma (...).

U HJP-u se prva dva značenja KL-a navode kao dvije nijanse jednog značenja. Budući da smo mišljenja kako je definicija HJP-a spretnija i logičnija, prema njoj ćemo donijeti i analizu transsemantizacije. U HJP-u nalazimo i na dodatno značenje: "*pren. iron.* po lošim osobinama svima poznata osoba; biser, kampjun, perla." Uz značenje u katoličkoj sferi dodaje se i kvalifikator *lokal.* (lokalno).

KR: **фирма**, ы, ж. [нем. Firma < ит. firma надпись]. **1.** Торговое или промышленное предприятие, производственное объединение. (...) **2.** *собир., прост.* Модная одежда, обувь. (...)

Talijanski model ima pet značenja, od kojih jedno odgovara 1. u hrvatskome i ruskome jeziku, s time da je u hrvatskome prošireno (prema HJP-u) i pejorizirano, a jedno 2. značenju u ruskome jeziku. Značenje sakramenta potvrde proširuje broj značenja u hrvatskome jeziku. Ono nastaje prema figurativnom značenju modela *firmare* u smislu "potvrditi, očvrstiti", jer se taj katolički sakrament naziva još i Sveta potvrda, čime se potvrđuje vjera i ulazak krizmanika u svijet odraslih pripadnika katoličke religije. Transsemantizacija u hrvatskome izgleda: S1Nm+S2Fr+S2Nr+S#, a u ruskome: S1Nm.

Gajba/габион

KL: **gājba** ž. (...) tal. (*gabbia*) **1.** krletka, kavez; **2.** rešetkast sanduk za prenošenje voća, živadi, staklenki (fleaša) i slične robe u trgovini; usp. kašeta; **3.** isto što i: gabija (gabija: POM. četverokutno jedro na srednjem dijelu jarbola (...)); **4.** *PREN.* **a)** zatvor; **b)** *ŠATR.* pogodak u nogometu; gol; (...)

U HJP-u se, uz pomalo drugačiju raspodjelu značenja, uz značenje koje odgovara prvome KL-a dodaje i metonimijsko: *b) količina boca koja stane u gajbu.* Značenje koje odgovara 4.

KL-a u HJP-u je označeno kvalifikatorom *ŽARG*. te je dodano i: c) *premala soba ili stan; kapunjera, kokošinjac*. Značenje u sferi pomorstva u opisu HJP-a izostaje.

KR: **габион**, а, м. [фр. gabion < ит. gabbione большая клетка]. *тех.* Ящик из проволочной сетки, заполняемый галькой или камнем и применяемый для защиты мостов, русел рек от размыва и т. п.

Prema opisu talijanske riječi *gabbia*, koja nosi dvanaest značenja, jasno je da je u hrvatskoj došlo do suženja broja značenja. U značenju se podudaraju ona koja nose značenje krletke, kaveza, zatvora, sanduka i jedra. U sferi sporta ova se riječ upotrebljava u jahanju i atletici u značenju prepreke i ograde, dok se u hrvatskome upotrebljava u nogometu u značenju pogotka gola. Hrvatsko metonimijsko značenje količine boca koja stane u gajbu (*gajba piva*) te metaforično značenje sobe ili stana, odnosno malog prostora za život (*dodi u moju gajbu*), prošireno je u odnosu talijansko. Uzevši sve navedeno u obzir, prilagodbu značenja ove talijanske riječi možemo prikazati kao: S1Nm+S2Fr. Model ruskoj replici je uvećanica *gabbione* koja se u talijanskome jeziku upotrebljava u tri značenja, od kojih jedno gotovo u potpunosti odgovara ruskome tehničkom značenju. Ruski je svoje značenje uže odredio potencijalnim semom "popunjen pijeskom ili kamenom", dok u talijanskome izostaje mogućnost popune pijeskom, što znači da je došlo do suženja polja značenja replike. Transsemantizaciju za ovaj primjer možemo prikazati kao: S1Nm+S1Fr.

Geto/гетто

KL: **гѐто** м. (...) млет. (*getto*: "talionica koja se nalazila na otoku pokraj Venecije na koji su u 16. st. Židovi bili prisilno smješteni, konfinirani") **1.** POV. u velikim gradovima različitih zemalja posebna gradska četvrt izvan koje od 15. st. i u kasnijim stoljećima te u Drugom svjetskom ratu Židovi nisu imali prava stanovati; **2.** dio grada u kojem pretežno živi manjina zbog socijalnih, rasnih, nacionalnih ili vjerskih pritisaka; **3.** u širem smislu: izoliranost u bilo kojem pogledu (...).

U HJP-u se značenja u potpunosti podudaraju, uz kvalifikator *sociol.* u drugome značenju. Usto treba napomenuti i detaljniji opis podrijetla značenja riječi koji nalazimo u HJP-u. Riječ

dolazi iz mletačkoga i označava podnožje za topove, a u talijanskome dolazi od glagola *gettare* koji znači "baciti".

KR: **гётто**, нескл. с. [ит. ghetto]. Часть города, отведенная для принудительного поселения людей, дискриминируемых по рассовым или религиозным признакам. (...)

Prema NZ-u talijanska riječ *ghetto* ima tri značenja, a podrijetlo riječi objašnjeno je jednako kao u KL-u te se navodi i dijalektalni mletački oblik *getto*. Prvo značenje modela odgovara 1. i 2. značenju hrvatskoga talijanizma zajedno, ali uz promjene u nijansama značenja. U 1. značenju hrvatskoga izma upotrebnici semovi, koji određuju mjesto i vrijeme nastanka pojave s kojom se termin povezuje, preciziraju značenje i sužavaju polje značenja replike. U 2. se značenju hrvatskoga izma specificiraju kriteriji prema kojima se manjina može izolirati, tj. dodatnim potencijalnim semovima "socijalni, rasni, nacionalni, vjerski" također dolazi do sužavanja značenja replike. Treće značenje hrvatskoga talijanizma odgovara 2. značenju modela (*gurnuti u psihičku i fizičku izolaciju, odnosno geto*). Transsemantizacija hrvatskoga izma zato izgleda S1Nm+S1Fr. Ruska replika sadrži samo jedno od talijanskih značenja, i to u suženom polju značenja (*варшавское гетто*): S1Nm+S1Fm.

Karusel/карусель

HJP: **karùsel** (...) m. fr. (*carrousel* iz tal. *carosello*) **1.** pov. srednjovjekovna ceremonijalna igra u kojoj konjanici opremljeni kopljem i mačem izvode razne figure; **2.** sport. u konjičkom sportu, parадna vježba u kojoj se izvode razne figure; **3.** reg. zabavni vrtuljak; ringlšpil; **4.** vertikalni tokarski stroj; **5.** diaprojektor sa spremnikom koji automatski mijenja slike.

KR: **карусель**, и. ж. [фр. carrousel < ит. carosello < gara состязание + sello седло]. **1.** Вращающееся устройство для катания по кругу ссиденьями в виде кресел, лошадей, лодок и т. п. (...) **2.** перен., разг. Канитель, неразбериха (...)

Talijanski model *carosello* ima četiri značenja. U značenju u povijesnoj i sportskoj sferi u potpunosti odgovara prvim dvama značenjima hrvatske replike, s time da hrvatski opis donosi i upotrebnici sem "srednjovjekovni", što rezultira suženjem polja značenja replike.

Treće talijansko značenje djelomično odgovara ruskom 2., prenesenom značenju "zbrka", tj. u ruskome dolazi do sužavanja polja značenja modela (*в голове крутилась карусель*). Četvrto i peto hrvatsko značenje ne postoje u talijanskom opisu, što znači da dolazi do proširenja broja značenja replike. Treba također napomenuti kako korpusi potvrđuju značenje hrvatskoga talijanizma u prenesenom smislu vrtuljka, odnosno nečega što se prožima ili smjenjuje (*karusel života, ljubavi i umjetnosti, politički karusel*). Transsemantizacija za hrvatski jezik izgleda: S1Fr+S2Nr, dok za ruski: S1Nm+S1Fm.

Kaskada/каскад

kaskáda ž. fr. (*cascade* iz tal. *cascata*; *cascare*: „pasti“) **1.** slap, vodopad (prirodni ili umjetni) koji pada stupnjevito; iskorišćuje se u hidrotehničkim objektima, na hidroelektričnim stanicama; **2.** osobito uspješno izveden pad s velikih visina u artistskim predstavama.

U HJP-u se uz tu natuknicu navodi, uz prvo značenje, drugo značenje kao: *pren.* valovito padanje kose, tkanine i sl.

каска́д, а, ф. [фр. *cascade* < ит. *cascata* < *cascare* падать]. **1.** Естественный или искусственный водопад, низвергающийся уступами. **2.** *перен.* Стремительный, неудержимый поток чего-н. (...) **3.** В *оперетте*: быстрый танец, сопровождаемый пением. **4.** В цирке: имитация акробатом падения на землю, гл. обр. в клоунаде. **5.** эл. Часть усилителя, состоящая из электронной лампы или полупроводникового прибора и радиоэлементов. **6.** *тех.* Группа гидроэлектростанций, расположенных на одной реке и связанных общностью водохозяйственного режима. (...)

U talijanskome jeziku *cascata* ima četiri značenja, od kojih jedno odgovara 1. značenju u ruskome i hrvatskome "slap, vodopad". U hrvatskome se značenje precizira potencijalnim semom koji pojavu povezuje s hidrotehničkim objektima i hidroelektričnim stanicama, što znači da replika suzuje polje značenja. Drugo značenje označava "pad", no ne onaj artistski kao u 2. hrvatskom i 4. ruskom značenju, što znači da u tim značenjima talijanizmi također suzuju polja značenja. Treće talijansko značenje samo djelomično odgovara dodatnom prenesenom značenju s HJP-a i najčešće se povezuje s nakitom u smislu "niz perli", no

odgovara dodatnom metaforičkom značenju niza događaja ili postupaka koji slijede jedan za drugim, koji potvrđujemo u korpusu (*kaskada uvreda*) i koji odgovara ruskome 2. značenju (*каскад решений*). Četvrto značenje u talijanskome jeziku značenje ima u sferi fizike i može se povezati s 5. i 6. značenjem replike u ruskome jeziku, što znači da je ruski, uz značenje u sferi operete, proširio broj značenja. Tako za hrvatski jezik transsemantizaciju možemo prikazati kao: S1Nm+S1Fr, a za ruski jezik: S1Nm+S1Fr+S2Nr.

Lava/лава

KL: **láva** ž. tal. (*lava* iz lat. *labes*: "opadanje, klizanje") **1.** GEOL. rastopljena masa vulkanskih sastojaka; **2.** VOJN. bojni poredak koji se primjenjuje kod konjaničkog stroja; napadač, razdijelivši se na male odrede, zahvaća protivnika s krila i sleđa; **3.** PREN. nešto grandiozno što se nezaustavljivo uzdiže, rušeći sve što mu je na putu.

U HJP-u ovaj je leksem predstavljen samo u svom geološkom značenju, pa bi prema njemu transsemantizacija prošla samo kroz suženje broja značenja modela (S1Nm).

KR: **ла́ва**¹, ы, мн. нет, ж. [ит. lava < ит. lavare смыывать]. Расслабленная минеральная масса, выбрасываемая вулканом на земную поверхность при извержении.

U NZ-u talijanski model *lava* prikazan je kroz dva značenja. Prvo značenje odgovara obama prvim značenjima navedenih talijanizama. Drugo značenje modela je figurativno i označava velike količine tekuće vode. U hrvatskoj se replici broj značenja širi u vojničku sferu i ima i preneseno značenje te ćemo transsemantizaciju prikazati kao: S1Nm+S2Nr. U ruskome rječniku nailazimo na posebnu rječničku natuknicu *лава*², koja označava upravo vojni konjanički termin, koji podrijetlo vuče iz turskoga jezika. On bi odgovarao 2. značenju hrvatskoga talijanizma te zbog toga zaključujemo da je u hrvatskome rječniku došlo do pogrešnog opisa podrijetla značenja homonimne riječi. To ne mijenja opis semantičke adaptacije, jer se broj značenja neovisno o tome širi. Transsemantizacija u ruskome jeziku prolazi samo kroz sužavanje broja značenja: S1Nm, no u korpusu potvrđujemo i značenje u drugim sferama rušenja ili rastakanja velike mase nečega (*каменная лава обручилась*), što dovodi do proširenja broja značenja replike: S2Nr.

Patina/пати́на

KL/HJP: **pàtina**⁷ ž. tal. (*patina* iz lat. *patina*: "zdjela, tava"; *patinare* "prekriti patinom, laštiti") **1. a.** kem. jednolična tamna prevlaka, bez sjaja (zelenkasta do crna) što je s vremenom dobivaju predmeti izrađeni od bakra ili bronce i koja ih štiti od daljnje oksidacije **b.** sloj nanesenoga taloga (nečistoće iz atmosfere, kemijske promjene) na tvarima i predmetima (ob. fasadama, spomenicima i dr.); **2. pren.** obilježje starine kao poželjno svojstvo predmeta, govora, stila umjetničkog stvaranja, književnog teksta itd.; **3. reg.** pasta za cipele; **4. pejor.** prosto, teško vino primorskih krajeva (crno koje "veže" usta).

KR: **пати́на**, ы, ж. [фр. *patine* < ит. *patina*]. *тех.* Тончайшая пленка зеленого, бурого или серого цвета, образующаяся с течением времени под влиянием влажности воздуха либо в результате специальной обработки на предметах из меди, бронзы, латуни (...)

Talijanski model *patina* ima tri značenja, od kojih 1. odgovara prvom značenju ruske i 1. značenju hrvatske replike, uključujući obje nijanse značenja. Drugo značenje modela odgovara nijansi značenja ruskoga talijanizma. Treće, medicinsko značenje modela ne odgovara nijednom drugom značenju replika. Transsemantizacija ruske replike sastoji se u sužavanju broja značenja modela i proširenju polja značenja replike: S1Nm+S2Fr. Hrvatska je replika kroz vrijeme razvila dodatna značenja te se izdvajaju još i preneseno, regionalno (i produktivno: *upatinati pastole* "namazati cipele") te pejorativno značenje. Transsemantizaciju hrvatskoga talijanizma tako ćemo prikazati na sljedeći način: S1Nm+S2Nr+S#.

Primadona/примадонна

KL: **primadòna** ž. (...) tal. (*primadonna*, od izraza iz 18. st.: *prima donna*: "prva gospođa") **1. KAZAL.** **a)** pjevačica koja pjeva prve, glavne uloge u operi ili opereti; **b)** glumica koja glumi glavne uloge u drami; **c)** prvakinja, protagonistkinja; **2. PREN.** (ženska) umišljena veličina (...)

HJP donosi jednake definicije, uz izuzetak treće nijanse prvog značenja i uz razliku u prenesenome značenju bez pejorativnog elementa umišljenosti.

7 Podrijetlo značenja ove riječi preuzeli smo od Klaića (usp. Klaić 2012: s. v. *pàtina*), dok smo rječničku definiciju u potpunosti preuzeli s HJP-a zbog veće sadržajnosti.

KR: **примадо́нна**, ы, ж., одуш. [ит. primadonna букв. первая дама]. Певица, исполняющая первые партии в опере или оперетте. (...)

Talijanski model prema NZ-u ima tri značenja od kojih 1. odgovara svim nijansama značenja 1. hrvatskog značenja. Značenje u ruskom djelomično odgovara toj definiciji jer se odnosi isključivo na pjevačicu u operi i opereti, no ne i protagonisticu drugih kazališnih i drugih komada, što pokazuje suženje polja značenja modela. Drugo hrvatsko značenje u potpunosti odgovara talijanskom 3. značenju, uz pejorativnu nijansu (*uvijek je izigravala primadonu i princezu*). Transsemantizacija u hrvatskome tako proširuje polje značenja pod cijenu sužavanja broja značenja: S1Nm+S2Fr+S#, dok se u ruskome sužavaju i broj i polje značenja modela: S1Nm+S1Fm.

Salto/сальто

KL: **sâlto** m. (...) tal. (*salto*) skok; *salto mortale* (...) tal. (*mortale*: „smrtan“) 1. skok pri kojem se tijelo prevrće u zraku; tzv. smrtni skok; 2. *PREN.* a. riskantan, očajnički korak b. sudbonosan preokret, politički zaokret u potpuno suprotnom pravcu c. neočekivan, neuobičajen pothvat (...).

U HJP-u navodi se isključivo definicija povezana sa sportskom figurom, a sintagma *salto mortale* objašnjava se i kroz preneseno značenje koje odgovara gornjem pod 2. a (*čini se da je to salto mortale našega predsjednika*).

KR: **сальто**, нескл., с. [ит. salto прыжок]. В акробатике, гимнастике и нек-рых других видах спорта полный переворот в воздухе через голову (вперед или назад), осуществляемый без опоры после начала его исполнения; то же, что *сальто-мортале*. (...)

Talijanski model *salto* ima ukupno sedam značenja. Jedno, sportsko značenje, s kojim se i povezuje sintagma *salto mortale*, odgovara 1. značenju u hrvatskom i jedinom značenju u ruskome jeziku. Jedno od značenja modela je figurativno i odgovara opisu hrvatskoga talijanizma pod 2. b. Ostale nijanse 1. hrvatskog značenja ne odgovaraju modelu, odnosno

svjedoče o proširenju polja značenja replike. Transsemantizacija hrvatskog izma izgleda: S1Nm+S2Fr, a ruskog: S1Nm.

Ova je vrlo kratka analiza za zadatak imala u praksi prikazati semantičku adaptaciju i njezino određivanje prema teorijama navedenima u radu. Osim toga je trebala služiti kao kratka potvrda onoga što je pri prikupljanju korpusa talijanizama u hrvatskome i ruskome jeziku i njihovoj usporedbi bilo vidljivo, a to je manji stupanj semantičke adaptacije talijanizama u ruskome negoli u hrvatskome jeziku. To se očituje prvenstveno u nižem stupnju razvijenosti polisemije, koja je kao dijakronijska pojava uvjetovana dugotrajnošću i intenzivnošću jezičnih kontakata. S druge je strane vidljiva i aktivizacija kontakata i procesa adaptacije u rusko-talijanskim odnosima, npr. u glagolu *бастовать* ili imenici *качка* naprema hrvatskim ekvivalentnim talijanizmima.

12. ZAKLJUČAK

Proučavajući jezike u kontaktu, u ovome radu konkretno hrvatski s talijanskim i ruski s talijanskim, uviđamo važnost uključivanja izvanjezičnih čimbenika kao podloge za razumijevanje uvjeta i posljedica jezičnih kontakata. Upoznavanjem s teorijskom literaturom o kontaktološkim pitanjima, teorijama i metodama te analizom hrvatskoga i ruskoga rječnika stranih riječi, dolazimo do određenih potvrda i zaključaka.

Na prostoru istočne jadranske obale hrvatski je jezik stoljećima supostojao s talijanskim i njegovim starijim varijantama. Situacija s dominantnim romanskim idiomom kao *lingua franca* na cijelom Mediteranu još je u kasnom srednjem vijeku stvorila dvojezičnu situaciju na razini cijele društvene zajednice na hrvatskom prostoru, odnosno diglosiju. Ona je dovela do miješanja slavenskih i romanskih idioma od kojih su se neki na prostoru hrvatskoga govornog područja zadržali sve do danas (usp. istroromanski i istrorumunjski u Istri uz neka dvojezična područja), čemu je potpomogao položaj na graničnom području između dvaju jezika i dviju kultura. Zbog uvjeta dugostoljetnih i intenzivnih kontakata između dviju kultura jezični je kontakt bio neposredan te je uzrokovao prodiranje talijanskoga jezika u sve sfere života i svakodnevice: u izrazima za prisne i obiteljske odnose, karakterne i fizičke osobine, osjećaje, apstraktne pojmove, kućanske predmete i predmete svakodnevne upotrebe itd., od kojih ih se najveći broj zadržao u regionalnome sloju jezika. Povijesni su uvjeti rezultirali širokom terminologijom u različitim područjima djelovanja, ali i u samim nazivima za profesije i funkcije u društvenom i službenom životu te u onomastici. Uloga talijanske (romanske) kulture ogleda se, osim u sferama u kojima je svojom terminologijom utjecala na mnoge jezike i kulture, ponajviše u učenoj sferi umjetnosti, i u širokom leksiku u području pomorstva i ribarstva, ali i u nazivima za prirodne pojave, floru i faunu. Uzevši sve to u obzir, razvidno je da je posuđivanje umnogome bilo intimno. To potvrđuje i velik opseg ekvivalentnog hrvatskog i talijanskog leksika prisutnoga u upotrebi u sustavu hrvatskoga jezika. Kulturnim se posuđivanjem, kao što je već rečeno, usvojio leksik iz različitih područja umjetnosti, u čemu nesumnjivo prednjači sfera glazbe, no u mnogo manjoj mjeri i iz drugih sfera znanosti. Analiza transsemantizacije hrvatskih talijanizama pokazala je čvrstu uklopljenost posuđenica iz talijanskoga jezika u hrvatski jezik, čemu je pridonijelo dugo razdoblje aktivnih kontakata. Tomu svjedoči usvajanje više od jednoga značenja pri preuzimanju riječi iz talijanskoga jezika, odnosno širenje broja značenja i značenjskih polja,

što nerijetko dovodi do semantičkih promjena u smislu prenesenog značenja ili derogacije značenja. S druge je strane izdvajanje korpusa posvjedočilo i još uvijek aktualnoj aktivnosti kontakata zbog manje prilagođenih posuđenica koje su nedavno ušle u jezik. Osim pojmova koji označavaju termine uskospecijalizirane sfere (npr. glazbe) brojni talijanizmi ne čine sloj hrvatskoga književnog jezika, već se upotrebljavaju na lokalnoj i regionalnoj razini kao ostavština bogate i nerijetko burne zajedničke prošlosti. Talijanska je kultura u znatnoj mjeri odredila i kognitivnu i kulturnu bazu govornika hrvatskoga jezika te je umnogome utjecaja na izgradnju pojedinih lokalnih i regionalnih identiteta.

Dok je kontakt hrvatskoga s talijanskim bio izravan, kontakt ruskoga s talijanskim kroz većinu je svoje povijesti bio posredan. Zbog toga su se u ruski jezik preuzimali većinom termini koji označuju konkretne proizvode i pojave preuzetih iz ili preko talijanske kulture i za čijim je imenovanjem postojala potreba, a taj se tip posuđivanja određuje kao kulturni. Iako prvi kontakt ruskoga s talijanskim jezikom datira u rano srednjovjekovlje, on prvenstveno zbog zemljopisnih uvjeta nije mogao biti intenzivan. Tomu svjedoči i korpus talijanizama iz ruskog rječnika stranih riječi, koji prikazuje pet puta manju količinu talijanizama u usporedbi s hrvatskim korpusom. Također je veliki postotak talijanizama (više od polovice) u ruski jezik ušao posrednim putem, najviše preko francuskoga, njemačkoga i poljskoga jezika. Rad s korpusima talijanizama u ruskome jeziku te kratka transsemantizacija ruskih talijanizama i njihova usporedba s hrvatskima potvrđuje manji stupanj semantičke uklopljenosti riječi i izraza iz talijanskoga jezika u ruskome jeziku naprema hrvatskome. Unatoč tomu dosta je ruskih talijanizama proširilo svoja značenja i razvilo prenesena. Iako rusko-talijanske jezične veze dosad nisu uživale posebno zanimanje jezikoslovaca, u posljednjem je desetljeću vidljiva promjena. Tomu pridonose aktualne jezične tendencije u preuzimanju talijanskih riječi i izraza u ruski jezik, naročito u području kulinarstva. Informacije o takvim tendencijama prikupljene iz neslužbenih izvora potvrđuju popularnost i pomodnost u korištenju talijanskih izraza i konstrukcija u ruskome jeziku.

Međujezični su utjecaji mnogo jači na razini dvojezičnosti i intimnog posuđivanja nego u situaciji kulturnog posuđivanja jer se pri kulturnom posuđivanju najčešće preuzimaju riječi koje označavaju nove pojmove i pojave, pa se utjecaji zadržavaju najčešće samo na leksičkoj razini, i to većinom na razini imenica kao vrsta riječi. Pri takvoj se vrsti posuđivanja u manjoj mjeri javlja produktivnost riječi. Promjene do kojih dolazi uslijed intimnog posuđivanja

najčešće su dublje i dugotrajnije te utječu na strukturu jezika i na elemente svih jezičnih razina, no i na izvanjezične činjenice.

13. LITERATURA

Anić, Vladimir – Ivo Goldstein. 1999. *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Novi Liber.

Ajduković, Jovan 2004. *Uvod u leksičku kontaktologiju. Teorija adaptacije rusizama*. Beograd: Foto futura.

Bloomfield, Leonard. 1933. *Language*. London: George Allen & Unwin Ltd.

Bolognani, Michela. 2011. *Jazykovye kontakty. Zaimstvovanija ital'janskoj leksiki v ruskom jazyke*. Magisterskaja dissertacija. Moskva: Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet.

Bulyko, Aleksandr Nikolaevič. *Bol'soj slovar' inostrannyh slov: 35 tysjač slov*. Moskva: Martin.

Deroy, Louis. 1956. *L'emprunt linguistique*. Pariz: Société d'Édition „Les Belles Lettres“.

Fedorova, Ljudmila L'vovna – Michela Bolognani. 2015. Russo e italiano nei contatti linguistici: immagini riflesse. Milano: *Lingue Culture Mediazioni / Languages Cultures Mediation*, god. 2, br. 1, str. 69–94.

Ferguson, Charles Albert. 1959. *Diglossia*.

<http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/00437956.1959.11659702?needAccess=true>
[pregled: rujan 2017].

Filipović, Rudolf. 1986. *Teorija jezika u kontaktu*. Zagreb: Školska knjiga.

Galkina-Fedoruk, Evdokija Mihajlovna – Klavdija Vasil'evna Gorškova – Šanskij, Nikolaj Maksimovič. 2009. *Sovremennyj russkij jazyk. Leksikologija, fonetika, morfologija*. Moskva: Librokom.

Gudkov, Dmitrij Borisovič. 2003. *Teorija i praktika mežkul'turnoj komunikacii*. Moskva: Gnozis.

Haugen, Einar. 1950. The Analysis of Linguistic Borrowing. Linguistic Society of America: *Language*, god. 26, br. 2, str. 210–231.

Haugen, Einar. 1953. *The Norwegian Language in America. A Study in Bilingual Behaviour*. 2. sv. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

HJP = *Hrvatski jezični portal*. <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=main> [pregled: rujan 2017].

Hrvatska jezična riznica Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje. <http://riznica.ihjj.hr/philologic/Cijeli.whizbang.form.hr.html> [pregled: listopad 2017].

Hrvatski nacionalni korpus http://filip.ffzg.hr/cgi-bin/run.cgi/first_form [pregled: listopad 2017].

Hrvatski zavod za statistiku. <https://www.dzs.hr/> [pregled: listopad 2017].

Istarska enciklopedija. <http://istra.lzmk.hr/> [pregled: listopad 2017].

Karaulov, Jurij Nikolaevič. 2010. *Russkij jazyk i jazykovaja ličnost'*. Moskva: Izdatel'stvo LKI.

Klaić, Bratoljub. 2012. *Novi rječnik stranih riječi*. Ur. Ljiljana Jojić, Anuška Nakić. Zagreb: Školska knjiga.

Krysin, Leonid Pavlovič. 1968. *Inojazyčnye slova v sovremennom russkom jazyke*. Moskva: Nauka.

Krysin, Leonid Pavlovič. 2004. *Russkoe slovo, svoe i čužoe. Issledovanija po sovremennomu russkomu jazyku*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.

Krysin, Leonid Pavlovič. 2006. *Tolkovyj slovar' inojazyčnyh slov*. Moskva: Esmo.

Lanza, Elisabeth. 2004. *Language mixing in infant bilingualism. A sociolinguistic perspective*. Oxford: Clarendon.

Lukina, Evgenija Sergeevna. 2011a. *Leksiko-semantičeskij analiz ital'janskih zaimstvovanij v sovremennom russkom jazyke*. Serija "Russkaja filologija", br. 3, str. 70–75. Moskva: Vestnik MGOU.

Lukina, Evgenija Sergeevna, 2011b. *Neadaptirovannaja leksika ital'janskogo proishoždenija v russkom jazyke*. Serija "Russkaja filologija", br. 6, str. 74–76. Moskva: Vestnik MGOU.

Marinova, Elena Vjačeslavovna. 2012. *Inojazyčnaja leksika sovremennogo russkogo jazyka*. Moskva: Izdatel'stvo Flinta i Nauka.

Martinet, André. 1968. *Preface*. U: Weinreich, Uriel. 1968. *Languages in Contact. Findings and Problems*. VII–IX. Pariz: Mouton.

- Matras, Yaron. 2009. *Language contact*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nacional'nyj korpus ruskogo jazyka. <http://www.ruscorpora.ru/> [pregled: listopad 2017].
- Pan'kin, Vjačeslav Mihajlovič – Andrej Valentinovič Filippov. 2011. *Jazykovye kontakty: kratkij slovar'*. Moskva: Flinta. Nauka.
- Raukar, Tomislav. 1997. *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*. Zagreb: Školska knjiga: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta.
- Ristić, Stana – Radić-Dugonjić, Milana. 1999. *Reč, smisao, značenje*. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Saženina, Janina Halekovna. 2013. *Ital'janske zaimstvovanija v ruskom jazyke: funkcional'nyj i semantičeskij aspekty*. (4/14). Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. www.vestnik.nspu.ru [pregled: rujan 2017], 151–160.
- Sočanac, Lelija. 2004. *Hrvatsko-talijanski jezični dodiri s rječnikom talijanizama u standardnome hrvatskom jeziku i dubrovačkoj dramskoj književnosti*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Stepanić, Željko. 2005. *Hrvatsko pomorsko nazivlje od početaka do polovice 19. stoljeća*. <https://hrcak.srce.hr/file/12542> [pregled: listopad 2017].
- Šmelev, Dmitrij Nikolaevič. 1977. *Sovremennyj russkij jazyk. Leksika*. Moskva: Prosveščenie.
- Tesch, Gerd. 1978. *Linguale Interferenz. Theoretische, terminologische und methodische Grundfragen zu ihrer Erforschung*. Tübingen: TBL Verlag Gunter Narr.
- Ter-Minasova, Svetlana Grigorievna. 2000. *Jazyk i mežkul'turnaja informacija*. Moskva: Slovo.
- Tošović, Branko. 2001. *Korelaciona sintaksa. Projekcional*. Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz.
- Weinreich, Uriel. 1968. *Languages in Contact. Findings and Problems*. Pariz: Mouton.
- Weinreich [Vajnrajh], Uriel. 1979. *Jazykovye kontakty. Sostojanie i problemy issledovanija*. Prev. Ju. A. Žluktenko. Kiev: Izdatel'stvo pri Kievskom gosudarstvennom universitete izdatel'skogo ob"edinenija "Viša škola".

Yandex. <https://www.yandex.com/> [pregled: listopad 2017].

Zingarelli, Nicola. 2012. *Vocabolario della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli.

Žluktenko, Jurij Alekseevič. 1979. *Kommentarii*. U: Weinrech [Vajnrajh]. 1979. 211–219.

SAŽETAK

U radu se, nakon opsežne teorijske podloge, obrađuju hrvatsko-talijanski i rusko-talijanski jezični i kulturni dodiri. Teorijska podloga obuhvaća razradu najvažnijih pojmova jezične i leksičke kontaktologije poput jezika u kontaktu; jezika davatelja, primatelja i posrednika; posrednog i neposrednog posuđivanja; dvojezičnosti; posuđenica; semantičke adaptacije; leksičkog kontakta te ostalih povezanih pojmova i pripadajućih teorija. U užem su smislu predmet rada leksički talijanizmi u hrvatskome i ruskome jeziku te stupanj njihove semantičke usvojenosti prema razrađenoj teoriji transsemantizacije. Talijanizmi su u dvama jezicima prikupljeni pomoću istraživanja na temelju leksikografskih izvora, dvaju velikih i najrecentnijih rječnika stranih riječi hrvatskoga i ruskoga jezika. Nakon toga se prikupljeni korpus nastojao podijeliti prema semantičkim skupinama kako bi prikazao utjecaje različitih kulturnih, povijesnih i zemljopisnih uvjeta kontakata dvaju srodnih slavenskih jezika s talijanskim. U semantičkoj su analizi neki od zajedničkih talijanizama uspoređivani s odgovarajućim modelima u jednojezičnom talijanskom rječniku. Rad se posvećuje proučavanju prilagodbe posuđenica na leksičkosemantičkoj razini, uzimajući u obzir leksik kao jezičnu razinu koja je najotvorenija prema vanjskim čimbenicima koji utječu na život određene jezične zajednice.

Ključne riječi: hrvatski jezik, ruski jezik, jezični kontakt, jezična kontaktologija, jezično posuđivanje, talijanizmi, semantička adaptacija.

РЕЗЮМЕ

Работа, основываясь на обширной теории, посвящена хорватско-итальянским и русско-итальянским языковым и культурным контактам. Теоретическая часть включает в себя разработку наиболее важных терминов лингвистической и лексической контактологии, как напр. языки в контакте; язык-источник, язык-реципиент, язык-посредник; прямое и опосредованное заимствование; билингвизм; заимствованные слова; семантическая адаптация; лексическая контактема и другие связанные с ними понятия и принадлежащие им теоретические направления. В более узком смысле, предметом работы являются лексические заимствования из итальянского языка в русском и хорватском языках и степени их семантической адаптации на основе теории транссемантизации. Корпусы итальянизмов были собраны с помощью двух лексикографических источников, двух самых больших и современных словарей хорватского и русского языков. После этого собранный корпус пытался разделиться на семантические группы, чтобы показать влияния различных культурных, исторических и географических условий контактов двух славянских языков с итальянским. В семантическом анализе некоторые из общих итальянизмов в изучаемых языках сравнивались с соответствующими моделями в одноязычном итальянском словаре. В работе изучены языковые контакты на лексикосемантическом уровне, принимая во внимание лексику как лингвистический уровень, являющийся наиболее открытым для внешних факторов, которые влияют на жизнь определенного языкового сообщества.

Ключевые слова: хорватский язык, русский язык, языковой контакт, лингвистическая

к
о
н
т
а
к
т
о
л
о
г
и
я